

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

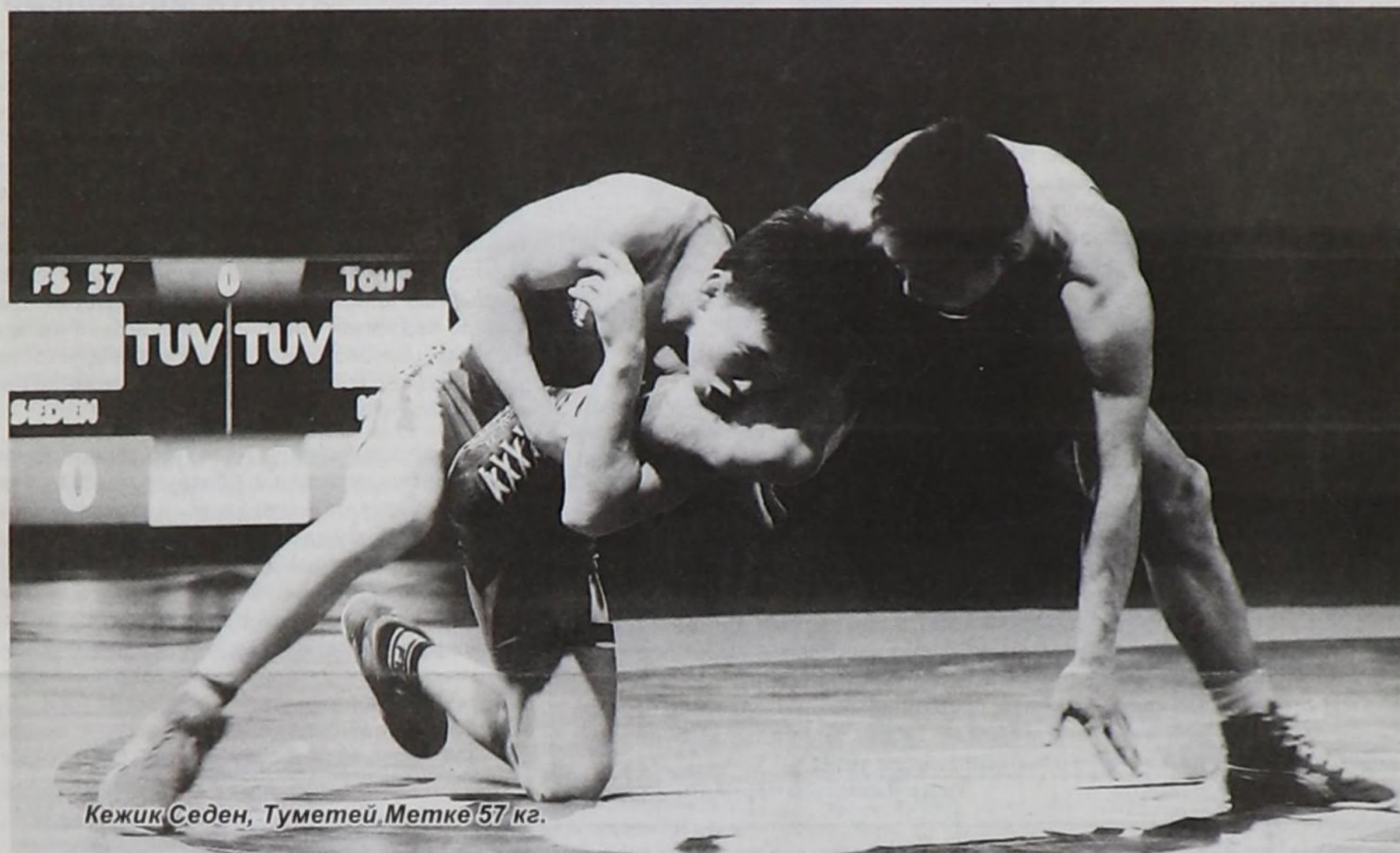
№7
(19440)

2021 чылдың
февраль 3
среда

Хүннүн үнери — 08.17
Ажары — 17.34
Хүн дурту — 09.17

Садар өртээ хостуг 12+

ЭРНИҢ ЭРЕЗИ - ТЫВА МӨГЕЛЕР

Кежик Седен, Туметей Метке 57 кг.

Аныяктар аразында делегей
чемпиону Сайын Казырык.

Январь 30-де, «Сүбедей» спорт өргээзинге хостуг хүрешке «Эрниң эрези» деп аттыг республика чергелиг ажык турнири Тыва Республиканың Спорт яамызы болгаш хостуг хүреш федерациязы эрттирген.

Олимпий оюннарының негелдези болур 57 болгаш 65 кил чедир деңзилерге бо эрткен адаан-мөөрейге шупту 16 атсураглыг мөгелер киришкен.

Россия болгаш делегей чергелиг турнирлерниң чемпионнары — хостуг хүрешке спорт мастери, 2011 чылда Германияга болган Делегей Кубогунга бирги черни чаалап алган, 2012 чылда Финляндияга студентилер аразында делегей чемпионнадының

тиилекчизи, 2019 чылда Бурятияның Баштыңының шаңналы дээш делегей чергелиг турнирниң чемпиону Хүреш-оол Дондук-оол, 2016 чылда Пермь база 2019 чылда Владикавказ хоорайларга Россияның бирги чери дээш болган маргылдааларның чемпиону, Европаның бирги чери дээш Испанияга болган маргылдааның тиилекчизи база ол-ла чылын Бурятияга Борис Будаев аттыг делегей чергелиг турнирниң чемпиону Начын Монгуш, 2018 чылда даштыкы чурт Словакияга база Россияның бирги чери дээш Смоленск хоорайга болган маргылдааларның тиилекчизи Сайын Казырык дээш өске-даа хостуг хүрештин мастерлери тыва мөгелер-биле кады Красноярск хоорайда Дмитрий Миндиашвили аттыг хүреш Академиязының спортчу клувунун төлээлери спортчулар Артур Чебодаев болгаш Руслан Жандаев база хевис кырынга ачыр-дачыр тудушкан.

Түннелинде, бирги черни спорт мастерлери Хүреш-оол Дондук-оол, Амир Чамзын, Белек-оол Күжүгет, делегей чергелиг спорт мастери Начын Монгуш, спорт мастери Артур Чебодаев, Кежик Седен, Туметей Метке болгаш спорт мастеринге кандидат Чалай Күжүгет олар 57 килге бирги база 8-ки шаңналдыг черлерге төлөптиг болганнар.

65 кил деңзиге, хостуг хүрешке спорт мастери Руслан Жандаев чемпионнап каан. Ийиги, үшкү болгаш дөрткү шаңналдарны делегей чергелиг спорт мастери Сайын Казырык болгаш Омак Сюрюн чаалап алган. 5-8 дугаар черлерни Эзир Тюлюш, спорт мастеринге кандидат Ирбиш Бырынай, спорт мастери Хүлер Тюлюш болгаш спорт мастеринге кандидат Хемчик-оол Салчак олар тустуунда ээлээн.

Мерген ОНДАР.
Саяна МОНГУШТУҢ
тырттырган чуруктары.

«Эрниң эрезиниң» тиилекчилери.

СҮТ-ХӨЛ ШАЛБАА, СҮМБЕР-УУЛА ТЕЙ

3-5-ки арыннарда

ШЕГЕТЕЙНИҢ ЭРЕС КЫЗЫ

6-гы арында

"ГАЛА-МИКС" СЫЛДЫСТАРЫ

7-ги арында

НАЙЫРАЛДЫҢ МАНЧЫЗЫ

8-ки арында

ШАГАА — ЧОННУ ЭВИЛЕЛДЭЭРИНГЕ, ЧААРТЫЛГАЛАРЖЕ БАЗАРЫНГА ИДИГНИ БЭЭР

2021 чылдың февраль 1-де Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Аппарат хуралын эрттирип тура, чоннуң Шагаа байырлалының (ай санаашкыны-биле Чаа чыл) чаңчылчаан культуразының кол кезээниң чугула айтырыгларын айыткан.

«Бижиттинмээн хоойлулар — ужур-чаңчылдар кижилерни каттыштырып, шириин агаар-бойдустуг байдалдарда чон кылдыр артып каарыңа дузалыг болган. Өгбелеривистиң арттырып кааны кижилер бүрүзүңге хамаарылгалыг езу-чаңчылдарын катап тургузар дээш кызып турар бис. Яамылар боттарының ажил-чорудулгазының угланышкыннары-биле ындыг ажилдарны база чорудар ужурлуг. Мында чугаа чүгүле ужур-чаңчылдар дугайында эвес, а туристичи брендилерни хөгжүдөр, культураларны харылзаштырар дугайында чоруп турар».

Шагаа бүдүүзүндө, республиканың кожуун, суурларында малчыннарга байыр чедирбишаан, белек-селекти сөңнөп, дуза көргүзөр хемчеглер эгелзэн. Эрткен субботада Сүт-Хөл кожуунга өөредилге семинары эрткен. Кызыл хоорайда 103 хемчегни планнаан. Республика девискээринге ниитизи-биле 776 янзы-бүрү хемчеглер эртер. Амгы байдалды өөренип көргөш, хемчеглерниң көвей кезиин онлайн чурумга эрттирер деп шийтирилзэн.

Хей националдыг Кызыл кожуунга байырлал канчаар эртерин Ай-Хан Догур-оол дыңнаткан. «Кызыл кожуунга эртер хемчеглер планы бадылаттыңан. Ында 50 хемчег кирген. Бир дугаарында, өзүп олурар салгалче кол кичээңгейни угландырган бис. Шыдыраага, уран чүүлге, уран номчулгага, национал идик-хепке, аъттың дериг-херекселеринге мөөрейлер эртер. Оон аңгыда малчын коданнарже

үнүүшкүннерни организаастаар. «Номчурунга ынак малчын» деп акцияны эгелээр. Үнүүшкүнче үнер мурнунда, номнарны чыгаш, суурда чурттап, ажилдап турар чаңгыс чер-чурттугларывыска халас үлээр. Шагаа бүдүүзүндө коллегалар-биле орус дылдыг башкылар каттыжып алгаш, Шамбалыг биле Кур-Чер суурларга «Чаңгыс дээрниң адаанда» деп акцияны эрттирер».

Шолбан Кара-оол республиканың чонунга Шагааның улуг ужур-утказының дугайында база катап сагындырган. «Республиканың кол байырлалдарының бирээзинге Шагаа хамааржыр. Чон кылдыр артып каанывыска дузалыг болган бижиттинмээн хоойлулар — ужур-чаңчылдарывыс дугайында база катап чугаалаайн. Ону непередиң, тайылбырлаар улаачы кижилер турары чугула. Республикага онза сонургалдыг аян-чорукчуларга Шагаа таварыштыр бистиң ужур-чаңчылдарывыс, езулалдарывысты көргүзөр. Аныяк-өскөн интернет-дамчыдылгаларны сонургап көөрүн пандемия үезинде көрдүвүс ышкажыл. Аңаа интернационализм темазын непертер болза, тергиин болур ийик. Тыва культураже, ужурлар болгаш езулалдарже өске чоннарның сонургалын ол таварыштыр хаара тудуп болур. Чоннар аразының найыралының дугайында байырлалды боданыр херек. 2021 чылдың бүгү-ле болушкунуг хемчеглерин аңаа даянып чарлап болур деп бодаар мен. Кижилер туризмден акшаны ажилдап алырын амдыгааштан боданыр ужурлуг. Шагаага келген аян-чорукчуга чүнү сүмелээр бис, кандыг хемчег дээш ол төлөп бээр, ачы-дузаларны, барааннарны каяа көргүзүп болурул. Дорт рейстер бар болгай, аңаа девискээрниң онзагай черлерин айтып база болур. Өске омак-сөөктүг, шажын-чүдүлгелиг бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыска күзелди-биле баар аңгы-аңгы хемчеглерни саналдаар ужурлуг силер».

Салгалдар аразында харылзааны быжыктырар, өгбелериниң ужурларын өөренир күзелди аныктарга оттурары — бурунгаарлаар шимчээшкениң эгези ол деп, Тываның Баштыңы айыткан.

«Өөредилге сайыдының илеткелиниң төңчү кезээнде, манчы тудар талазы-биле эгелекчи саналче кичээңгейни углаңар. «Буяны тудуп кыл» деп эгелээшкениң хемчегни организаастаан кижиниң холун тудуксадым. Санал хей-ниити организацияларыңа хамааржыр деп билер мен. Манчы тударыңче амыдыралдың берге байдалыңа таварышкан, берге кижизидилгелиг оолдарны хаара туткан. Ол чаңчыл Шагааның ужурларыңа дүжүп турар боорда, хей ажи-төлдүг болгаш эвээш орулгалыг өг-бүлелерге деткимче кылдыр үлеттинери онза».

Тыва Чазактың парлалга албаны.

МӨГЕН-БҮРЕН — КОШ-АГАЧ ОРУУН КЫЛЫП ЭГЕЛЭЭР

Бо чылын Мөген-Бүрен — Кош-Агач оруун кылып эгелээр бис. Аңаа 70 млн. рубльди аңгылаан турган. Ында улустуң аай-дедир аргы-жып турары чоннуң оруу бар. 1,3 млн. рубльди аңгылаан, эгезинден төңчүзүңге чедир хуваап каан төлевилел-биле эвес, а шуут орук чок, аварийлиг байдалы улуг черден эгелеп алыр херек. Берге айтырылгы черлерни чурумчудуп эгелээр чугула.

Алтай Республика-биле чугааны чорудар апар. Баш удур чугааны Республиканың Баштыңы турган Александр Бердников-биле болгаш амгы удуртукчузу Олег Хорохордин-биле кылдым. Бистиң республикаларывыс кайызы-даа ындыг узуну 120 км. орукту кылырыңа сонургалы бар. Хая-даштыг черге херек бүүрелдиг техника-биле ажилдап билер дуржулгалыг, шыңгы хулээникчи албан чери мөөрейни тиилеп алырыңа дыка-ла бүүрүп тур мен.

Хүннүң медээлери

•Кызыл хоорайның комиссиязы шийтирип чоран кижилерни ажилга хаара тутканы дээш, «Восток» КХН-ниң ажилдакчылары Дина Асташеваны («БТК» групп) болгаш Лариса Уюсованы шаңнаан.

Бо комиссия эрткен чылдың дургузунда 66 хемчегни эрттирген база 9 кижини ажилга тургускан. Чонну ажил-биле хандылар төпке 12 кижини ажилга тургускан, 19 кижиге аңгы-аңгы черлерге ажилды тып берген, а документилен каттап кылдыртып алыры-биле 15 кижиге материалдыг дузаны чедирген. Ниитизи-биле эрткен чылын Кызылдың мэриязынче 231 кижилерден хосталып үнгөш, төрүн хоорайыңа ажилдап артар деп шийтирилзэннер.

•Бо чылдың февраль 1-ден тура социал четкилерге майтанып сөгленир болза, торгоалга онаажыр. Юридиктиг албан черлериниң социал четкиде арыннарыңа мындыг бижиктерни арыглавас болза, 8 миллион акшага торгоар. Хей номчукчулуг социал арыннарыңа ниитилел черлеринге деңнеп каан. РФ-тиң кеземче херээ-биле ниити албан черинге аас дыл үндүрүп, майтанып сөгленир болза, 15 хонук иштинде полицияга тудар азы кудуку шалың 15 катап улгаттыргаш, торгоар каар. Бо өскерлишкн информацияның технологиялары деп хоойлу же кириген өскерилгелери болуп турар.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ «ШЫЛГАРАҢГАЙ АЖЫЛЫ ДЭЭШ» деп медалы-биле «Тувагражданпроект» ажиакционерлиг ниитилелдин төлевилелдиг институтунун сантехниктер бөлүүнүн удуртукчузу — Валентина Николаевна НОВИКОВАНЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың сайзыралыңа кириген үлүг-хуузу болгаш идепкейлиг хей-ниитичи ажил-ижи дээш ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ «ШЫЛГАРАҢГАЙ АЖЫЛЫ ДЭЭШ» деп медалы-биле «Ойна» алдын тывыкчыларының Артелиниң даргазы — Олег Викторович ДУДКОНУ шаңнаар.

Эртемниң сайзыралыңа кириген улуг үлүг-хуузу болгаш ак сеткилдиг ажилы дээш «ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭРТЕМИНИҢ АЛДАРЛЫГ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ» деп хундүлүг атты «Чаңчылчаан тыва культура болгаш ус ажилдың сайзыралының төвү» күрүнениң бюджет албан чериниң удуртукчу эртем ажилдакчызы, филология эртемнериниң доктору — Мира Викторовна БАВУУ-СЮРЮНГЕ;

«Тыва Республиканың Чазанда Тываның гуманитарлыг болгаш дузалал социал-экономиктиг шинчилелдер институту» күрүнениң бюджет эртем-шинчилелдер болгаш өөредилге албан чериниң культурология болгаш чүдүлгелер өөренир салбырының кол эртем ажилдакчызы, философия эртемнериниң доктору — Чимиза Күдер-ооловна ЛАМАЖААГА тыпсыр.

Мал ажил-агый адырының сайзыра-

лыңа кириген ачы-хавыяазы болгаш хей чылдарда үрө-түннелдиг ажилы дээш «ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ АЛДАРЛЫГ МАЛЧЫНЫ» деп хундүлүг атты Өвүр кожуунун Дус-Даг суурунун арат ажил-агыйының баштыңы — Чимит Чымбаевич КУУЛАРГА тыпсыр.

Көдээ ажил-агый адырыңа хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш «ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙЫНЫҢ АЛДАРЛЫГ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ» деп хундүлүг атты Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл суурунун хууда дузалал ажил-агыйының баштыңы — Александр Кыргысович ЧИГДЕНГЕ тыпсыр.

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш «ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ АЛДАРЛЫГ АЖЫЛДАКЧЫЗЫ» деп хундүлүг атты Тыва Республиканың Дээди Хурал Аппаратының айыыл чок чорук, корум-чурум болгаш организаастыг эргелелиниң кызыгаарлыг айтырыглар талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының организаастыг хандырылгы килдизиниң начальниги — Буянмаа Кара-ооловна КАРА-САЛГА;

«Бүгү талалыг «Сүбедей» спорт комплекси» күрүнениң автономнуг албан чериниң слесарь-сантехник — Сергей Владимирович ОГОРОДНИКОВКА тыпсыр.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың февраль 1
№ 20

Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле шаңнаарының дугайында

Эртем адырыңа хей чылдарда үрө-түннелдиг ажилы дээш ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ХҮНДҮЛЛ БИЖИИ-БИЛЕ «Тыва Республиканың Чазанда Тываның гуманитарлыг болгаш дузалал социал-экономиктиг шинчилелдер институту» күрүнениң бюджет эртем-шинчилелдер болгаш өөредилге албан чериниң төвү, археология болгаш этнография салбырының эртем ажилдакчызы, филология эртемнериниң кандидаты — Полина Сергеевна СЕРЕННИ шаңнаар.

Культура болгаш уран чүүл адырыңа хей чылдарда үрө-түннелдиг ажилы дээш ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ХҮНДҮЛЛ БИЖИИ-БИЛЕ «Тыва Республиканың К.И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказы» күрүнениң бюджет албан чериниң элээди уругларны хандылар салбырының секторунун эргелекчизи — Ирина Леонидовна АЖИБИ-ЦЕВАНЫ шаңнаар.

Хей чылдарда үрө-түннелдиг ажилы дээш ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ХҮНДҮЛЛ БИЖИИ-БИЛЕ «Тыва Республиканың Культура яамызының эт-хереңи талазы-биле ажил-агый эргелели» күрүнениң бюджет албан чериниң начальниги — Эрес Сергеевич МУНГЕНИ шаңнаар.

Көдээ ажил-агый адырыңа хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ХҮНДҮЛЛ БИЖИИ-БИЛЕ Улуг-Хем кожуунун Ишти-Хем суурунун арат ажил-агыйының баштыңы — Аким Болатович КУНГААНЫ;

Бии-Хем кожуунун «Лидер-М» КХН-

ниң директору — Сергей Иванович МЕР-ЗЛИКНИИ шаңнаар.

Тыва уксаалыг аъттарны шинчилээринге үрө-түннелдиг кады ажилдакчызы дээш ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ХҮНДҮЛЛ БИЖИИ-БИЛЕ «Бүгү-Россияжи аът ажил-агыйының эртем-шинчилел институту» федералдыг күрүнениң бюджет эртем албан чериниң криобиология лабораториязының улуг эртем ажилдакчызы — Михаил Михайлович АТРОЩЕНКОНУ;

«Бүгү-Россияжи аът ажил-агыйының эртем-шинчилел институту» федералдыг күрүнениң бюджет эртем албан чериниң директору — Александр Михайлович ЗАЙЦЕВТИ шаңнаар.

Идепкейлиг хей-ниитичи ажилы дээш ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ХҮНДҮЛЛ БИЖИИ-БИЛЕ ЧОО «Тайфун» КХН-ниң директору, «Боевое братство» Бүгү-Россияжи хоочуннарның хей-ниити организациязының Тыва Республиканың салбырының кежигүнү — Айыран Алексеевич ООРЖАКТЫ;

ЧОО «Тайфун» КХН-ниң охраниги — Шолбан Павлович ООРЖАКТЫ;

«Тыва Республиканың күрүнениң эргелекчизи күүсекчи болгаш хоойлу чогадыр ажил-херек хандырылгызының талазы-биле Автобаза» күрүнениң Тыва Республикада албан чериниң чолаачызы — Александр Алексеевич СААЯНЫ шаңнаар.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2021 чылдың февраль 1
№ 21

Тоол чурту Сүт-Хөл

Кожуун чагырыкчызы-биле интервью

**Солуннуң ажилдакчылары
Сүт-Хөл кожууннуң чагырга
даргазы Таймир Сарыглар-биле
ужурашкан.**

— Кожуунда ниити байдалды таныштырып көөр силер бе, Таймир Владимирович?

— Бо албан-дужаалга чоокта чаа ажилдап эгелээш, малчын коданнарны шуптузун эргип, кезип көрүп таныштым. Бистиң кожуун мал-чер ажил-агыйлыг бүдүрүлгө черлеринге хамааржыр. Мен көдээ ажил-агыйның кадрлар талазынче улуг кичээнге салып тур мен. Бо айтыргы Көдээ ажил-агыйның яамызын чедир көдүрүп турдум. Чүгө дээрге, шаанда ССРЭ үезинде бистиң кожуунга ажил кончуг эки деңгелге, чымыштыг ажилдап турган бооп турар. Оон хей буураашкыннарның хайындан көдээ ажил-агый сандаргай байдалга келген. Сулараашкыннар бар болуп турар. Ынчангаш канчап бедик деңгелче көдүрүп алыр деп, бо айтырыг удуртулганы дүвүредип турар. Бо хуннерде хуу сайгарлыкчыларның, мал азырап чоруур улустун ачызындан ниити өзүз артып калган бооп турар. Оон-даа бичии бедик деңгелче үндүрүп алыр бис дээш суму, кожуун эргелелинге хуннун чыгыгы чугаалашкан айтырывыс бо болуп турар. Бо ажилды кылып-даа турар улус-биле ажилын суларгай, чогуур деңгел чедир кылбас болза, солурунга-даа чедир изигизиг чугаалажып турар бис.

— Таймир Владимирович, совет деңгелге чедирер деп кончуг шын чугааладынар. Бирээде ол, тодаргай сорулга, ийиде, совет үеде Суг-Аксынга ниити чунар-бажың, харындаа хеп чуур чер-даа турган ышкаш чүве?

— Шаанда маңаа ниити баня, хеп чуур чер-даа турган. Ам ол чидиг айтырыг болуп турар. Тус черниң депутаттары болгаш чон бо айтырыгны көдүрүп турар. Шагаа эрте бээрге, агаар-бойдус бичии чылыгырга-ла, баня тудуун эгелээр деп шийтпирлээн бис. Эң кол чүве — чоннун социал-экономикагый байдалын, тодуг-догаа чорукту чедип аар дээр болза, малчыннарже болгаш чер-биле халбактанчып, тараа тарып чоруур кижилерже сагыш салып, оларны деткир болза чогуур. Ол ажилдарны шыңгыраткан бис. Малчыннарже үнүүшкүннерни чаа чыл таварыштыр 100 хуу шупту коданнарже кылган бис.

Шагааның ак айында база-ла үнүүш-

ЧҮГЛЕ ДЕМ ХЕРЕК

күннерни кылып тур бис. Байыр чедир-бишаан сизген-ширбиил, кажар-хораазын, күш-хүнезинин черле шуптузун хынап, чайлаш чок шийтпирлээр чүүлдерни үезинде кылып турар бис. Мал оолдаашкыны специалистерниң тургусканы план езугаар чоруп турар бе, боозадышкыны, кошкарларны шын салган бе дээн ышкаш мында айтырыглар-ла хей. Ону шуптузун хыналдага доктаамал тутпас болза хоржок.

Эр чон-биле бо хунде хей ужуражып тур мен. Чүгө эр чон ажилдаарының орунунга бажыңнарында уругларын азырап олурарыл. А херээжен чон ажилдап, акша эккеп турар чүвөл? Эр чоннун демнежишкенин кылып, чер, мал ажилынче мөөңнээр деп мындыг сорулгалыг бис. Кажан эр чон ажилдап турар чүве болза, ол ажи-төлүнүң азыракчызы, камгалакчы-чөлөнгийи.

Мен бичии тургаш сактыр мен. Маңаа

шаңнар, дээрбе турган. Сүт-бараан фермалары турган. Эки чүве, ол оран-саваның ора-сомазы-даа болза бар болуп турар. Мыйыстыг бода малдың фермаларын, чоруктуг аъттар тудар черлерни чүгө эгидип, катап тургузуп болбазыл деп эр улус-биле сайгарып чугаалажып тур бис. Январь 28-тиң хунүнде Валентин Иванович Енданның деңгелинге хурал болуп эртти. 2023 чылда болур Алдан-Маадырларның тура-халыышкынындан бээр 140 чыл ою байырлалга даянып алгаш, кожуунувусче чаа тудугларны, орукту, электри шугумун база ол ышкаш фермаларны катап канчап тургузуп алыр бис. Тарылга шөлдерин улгаттырар дээн ышкаш өске-даа айтырыгларны шийтпирлеп ап болурунун аргазы турда... Машина-техникавыс чегей, ол шын. Шупту чүве хары угда бүде бербес болгай. Бо чүүлдерни чедип аар дээш канчаар ажилдаар бис?! Көдээ ажил-агый яамызы

чер-черлерде продукция бүдүрүп турар черлерни деткип эгелей берген. Январь 29-туң хунүнде Чазактың көдээ ажил-агый талазы-биле коллегиязы болуп турду. Шолбан Валерьевич аңаа киржи, чидиг айтырыгларны көдүрдү. Кадырлар политиказының дугайында айтырыгларны чүүлдүгзүп, дыңнап ордус. Аңаа эксперттер база киришти. Байбек Надашович база дыка хей ажыктыг чүүлдерни чугаалады. Мөңгүн-Тайга кожуундан Өшкү-Саар Ооржак дыка шын эскерген чүүлүн маңаа чугаалады. Тываның кайыдаа булуңунга малчын коданнарга баарга, чүгө эр улус чааскаан оор. Кадайлары хоорай, суурларда, чок болза ажилдап турар, чок болза ажи-төлүн өөредип турар боор. Херээжен улус чүгө эр улуска дузалашпайн турар деп айтырыгны Өшкү-Саар Аракчааевна кончуг чөптүг, шын көдүрдү. Херээжен кижичокта мал-маганны кым саарыл, инекти сагбаска эми үрелир. Түннелинде саанчы чагдатпас дошкун инектер болур. Инекти сүдүн саап ижер дээш тудар болгай. Саан ажилын эки организаастап алыр болза, ында кайы-хей продукция бар-дыр — сүт, саржаг, өрөме, быштак, чөпкөк, ааржы, курут. Инекти сагбаска, кайы хире хей продукция хилис черге чоруй баар-дыр. Эмнелге, уруглар садтары, школаларны бодувустун бүдүргөн продукциявыс-биле хандырып болурунун аргазы бар ышкаш. Чүгө ол эвес, садыгларны-даа боттарывыс бүдүргөн бараанывыс-биле чүгө хандырып болбас деп.

База бир аарышкылыг айтырыг — чазын шээр малдан кырып алган дүктү, ол хире үнелиг продукцияны октап турар бис. Чүгө дизе, дүк өрттээ чийк. Совет үеде ону хүлээп ап турган бүдүрүлгө черлери ам хагдыган. Кыдаттың чийк үлетпүрү ук бүдүрүлгө черлерин рыноктан үндүр кызыккан. Тывалар дүгүвүстү боттарывыс күжүвүс-биле ширтектер кылып ап болурунун аргазы бар. Шаанда өгбелеривис канчап ону кылып чораандыр. Ону эгидээлиңер! Бир дугаар кожуннарда эртип турган Өвүрге болган Наадымга ширтек өөр көрүлдө-кичээлди эрттирп турду. Оон бээр безин чылдар эрткен. Бир эвес, "че-ве" дээш сегирип алыр болзувусса, чоп болдунмас деп. Чүү-даа чүвениң артынга дем турар. Кандыг-даа ажилдың соонга дер турар. Чазак Даргазы Шолбан Валерьевичниң көдээ чонче, көдээ ажил-агыйже ада сагыш салышкыны улуг-дур. Ону деткип, частырыгларывыс эдип, мурнууска тодаргай сорулгадан салып ап, бурунгаар базымдан кылып көрээлиңер, чонум.

Владимир ООРЖАК
чугаалашкан.

ТУДУГ АЖЫЛДАРЫ, ЧАА ТӨЛЕВИЛЕЛДЕР ЕЗУГААР СОРУЛГАЛАР

Чөөн-Хемчик кожууннуң девискээринге 2021 чылда 17 социал объектинин тудугларын ажылгалче киирерин планнаан. Федералдыг программалар шугуму-биле "Кадыкшылга" национал төлевилел-биле ийи фельдшер-акушер пунктузу, бир эмнелге амбулаториязын тудар. Хөндөргей сумузунун Ленин кудумчузунда 2321 дөрбелчин метр черни кадастр учедунга тургузуп, Хөндөргей суму чагыргазына хуусаа чок үеде быжыглаан болгаш фельдшер-акушер пунктузунун тудуу, бажыңының турар девискээринге хамааржыр чер документиленерин кожуун чагыргазы кылып чоруткан.

Ийги фельдшер-акушер пунктузун Чыргакыга тудуп, кылыр. Кожуун чагыргазы чер документиленерин кадастр учедунга тургузуп, 1500 дөрбелчин метр черни кадык камгалалының объектизи, чоннун амбулаторлуг поликлиника хандырылганының бажыңы кылдыр тударына чогуур документиленерни кылып, Чыргакы суму чагыргазының удуртулганына даандырган.

Чыраа-Бажы сумузунга эмнелге амбулаториязын тударын 2021 чылда планнаан. Ынчангаш 1933 дөрбелчин метр черни тускайлап, кадастр учедунга тургускан болгаш суму чагыргазының эргезинге хуусаа чок кылдыр дамчыткан. Ленин кудумчузунга туттунар эмнелге бажыңын амбулаторлуг поликлиника албан черин тудуп доозар ужурулуг.

ТР-ниң Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының шугуму-биле Чадаана хоорайда 800 дөрбелчин метр девискээрлиг чаа бажыңны, Чыраа-Бажында база 1000 дөрбелчин метр девискээрде бир бажыңны албан черинин ажилдакчыларының бажыңы кылдыр ажылгаары-биле кадастр учедунга тургузуп, документиленерин четчелеп кылыр ажилдарны Чөөн-Хемчик кожууннуң чагыргазы боттандырган.

Бажың-Алаакта Амаа Монгуш кудумчузунда 2430 дөрбелчин метр черге спортчу шөлдү ажылгалга киирер болгаш, кадастр учеду болгаш өске-даа документиленерни четчелзэн, тус черниң суму чагыргазына быжыглаан. Теве-Хаяга сесерликтиң чаагайжыдылганын кылыр болгаш чоннун таарымчалыг дыштанылганын

организаастаар. Документация ажилдарын кылып чоруткан.

Тудуг яамызының шугуму-биле ада-иезинин хайгааралы чок арткан болгаш өскүс уругларга чурттаар бажың тударына 7000 дөрбелчин метр черни тускайлааш, тудуг ажилдарын эрткен чылда кылып эгелзэн болгаш чаа үнүп келген чылда боттандырып, ажылгалче киирер. Спорт яамызының шугуму-биле 2020 чылда "Эзирлер уязы" деп бичежек хүреш залын Хайыраканга болгаш Чадаана хоорайга хей адырлыг спортчу төптү ажиткан, а 2021 чылда Шемиге "Эзирлер уязы" деп бичежек хемчээлдиг спортчу залды 800 дөрбелчин метр черге тудуп кылыры көрдүнгөн.

Чадаана хоорайга 60 олуттуг уруглар садын ажылгалга киирер 5699 дөрбелчин метр девискээрни тускайлаан. Чадаанажыларның шагда-ла күзеп манааны төлевилелдин документиленери бадылаттыг болгаш амгы үеде доозуп турар бис.

Алдынай МОНГУШ,
Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазында чер болгаш өнчү килдизинин начальниги.

Сүт-Хөл шалбаа,

Телевилелдер боттанышкында

ЧАА СОРУК

Өлең ховузунда кыштагда "Чаа сорук" деп губернатор телевилелиниң киржикчизи Бронислав Монгуштуң өдээнге чедип келдивис. Аныяк малчын боду шынап-ла соруктуг, эрес-даа эр болду. 3 ажы-төлдүг аныяк өг-бүлө. Улуг оглу Кызылда студент, 2-ги курста, мал эмчизинде өөренип турар. Хою черле план ёзугаар, март ортан үезинден бээр төрүүр. Мал чемин шуут-ла чедер кылдыр белеткеп алган малчын болду. Боттары демниг-терлиг, хой төрүй бээр-ле чедип кээп, дузалажыр сакманчиктери белең. Брониславтың авазы база малчыннап чораан болгаш, мал ажылын эки билир. Оглунга доктаамал дузалажып кээп турар. Бөрүлөр сураа кандыг-дыр деп айтырамын, кожа аалдарны ийи чаңгыстап хорадып турар дидир.

Кожалары Чөөн-Хемчик кожуунуң малчыннары. Бөрүлөр халдаан деп медээлелтерге чедип келгеш, Хемчик арынга ийи бөрүнү даялап калды деп ол чугаалады.

АК-ДАШ СУМУЗУНДА

Улаштыр Ак-Дашче хаптывыс. Суурже кирер орук аксында Соскаал даа бисти уткуп алды. Аастан аасче дамчып келген тоолчургу чугаа-биле алыр болза, маңаа эң-не сөөлгү урянахай хаан – Амыр-Санаа кээп чораан, бо даг чанынга адындан дүжүп, дыштанган дээр. Манчы кыдаттарга удурланып, тура-халышкын кылырга Хемчик араттары ону деткээ.

Бо суурда чаа телевилелдер ёзугаар хары угда 3 чаа оран-саваны ажылгалга кириген. Фельдшер-акушер пунктузу, "Эзирлер уязы" деп аттыг бичежек хүреш залы

база культура одаа. Бир-ле дугаарында эмчиге чеде бердивис. Бисти фельдшер Чимис Ондар база санитарка Карыма Шолбаана уткуп алды. Чимис Михайловнаның чугаазы-биле, чоннуң кады эки байдалдыг, ковидтен эрткен күзүн он ажыг кижиле аараан, шупту чиик эрткен. Садикте 35 уруглар хаара туттунган, оларның кады дыка эки деп болур.

Малчыннар коданнарже хыналда-үнүүшкүннерни доктаамал кылып турар. Олар колдуу-ла бажыңнар кезип ажилдап турар. Чон чаа эмнелгезинге дыка өөрүп, хан базышкынын хынадып кээп турар деп олардан билип алдывыс.

МӨГЕЛЕР ЧУРТУНДА

"Эзирлер уязынга" чеде бергеш дээвириңиң кырында тыва бөрттү эскерип кагдывыс. Иштинче кирип көргөш, Ак-Даш суурга шуут чедер болгаш артар зал-дыр деп чугаалажып турдувус. Бо залды телевилелинден бичии-ле улгаттыр кылган, иштинде чунар душ база бар. Суурнуң чеди арбаны чыгып, хуралдааш, тудугну боттарынга хүлээнип алгаш, 2020 чылдың майдан тура декабрь айга чедир кылган. Декабрьда ажыдышкыны болган. Боттарының күжү-биле кылган залын суму чагырыкчызы Григорьевич, сумуда Адалар чөвүлелиниң даргазы Анатолий Күдер-оолович Ооржак чоргаарал-биле чугаалап турганын кижиле дораан эскерип каар.

Чонун баштап, оларның демин каттыштырып ап деп улуг айтырыгны бо улус шиитпирлеп, боттандырып шыдапкан. Дем, найырал, билчиштин турда кандыг-даа улуг ажылды дескеш-тирбес, күүседип каар. "Спортзалдың тейинде" тыва бөрттү сонугарай бердивис, автору Ооржак Анатолий Күдер-оолович болду. Дээди авырга Аястың бергү-дүр деп тайылбырлады. Республикада "Эзирлер уязы хөй болгай", чагыг кириер болза, хүлээп аар силер бе деп мээң айтырымга "Ийе, шыдаар мен" деп харыялады. Бисти үдөп чораан кожуун чагырыкчызындан аңгы, Сүт-Хөл кожуунда ТР-ниң Баштыңының бүрүн эргелиг төлээзи Хеймер-оол Ондар төөгүдөн тура Ак-Даштан үнгөн мөгелерни таныштырды.

– Ховалыг Көргү-Сундуй ТАР мөгези, Тыва Автономнуг область мөгелери Ооржак Мартаажык, Ооржак Чадамба, Куулар Кавыш-оол, Куулар Александр Кавыш-оолович, эң-не солун болушкун 1952 чылда республика спартакиадазынга бо суурдан Монгуш Бегзи-шүүлген, Куулар Кавыш-оол үжүүрлөшкөн.

Чаа үеде болза, Павел Суратович Кара-Сал көдээ ажыл-агыйның удуртукчу ажылдарынга чораан, ДХ-ниң депутаты чедир депшип ажилдап чораан. Депутат тургаш чуртунга, чонунга дыка хөй эки чүүлдерни кылганын чон утпаан. Ооржак Артаас Виктор оглу эмчи, амгы үеде Кызылда ажилдап, чурттап чоруур. Адаар болза бо хүннерде бо суурдан эки түннелдерлиг мөгелер хөй, Тываның Камбы-ламазындан эгелээш... Силерни "Шын" солун сонугарга бижий бээр кылдыр эки хүрежиңер.

КОКАЙ ХОРАТКАН ШАҢНАЛ — 100 ЛИТР БЕНЗИН

Кызылдан бар сал-ла, кожуун чагыргазының бажыңыңа чеде бердивис. Эргиде совет үеде банк кылдыр туткан ийи каът бажыңа көже берген улус болду. Банк соонда маңаа казначейство турган, ам ону Чадаанаже шилчиткен. Улуг бажың хос турар эвес, тоймаглан-нып каарының орнунга ээлээни дээр.

доктаамал хайгаараар, амгы үеде хүннүң бир чугула айтыры бо болду.

Чай кадында биске кожуунда ниити байдалды чугаалап берди:

Кежик-оол Монгуш:

– Бо кыш ниитизи-биле эки кыш-тыр, хар чуга болгаш малдың деңгилдизи эки. Мал чеминиң курлавырындан чигеглей алыр болза, 35 хуу чарыттыңан. Бо мал чеминиң часты эрте бээр деп идегел улуг. Мал оолдаашкыны үш айда – бо бүгү план аайы-биле чоруп турар. Агаар-бойдустуң каржы-дошкун аажылаашкынынга белең бис. Кадыр-берт черде кыштаг-турлагларже орук-харылзаазы бар. Ам бо хүнде берге айтырыг – бөрүлөр бооп турар. Араатан аң эмин эртер көвүдээш, мал бажыңа хорамчаны халдадып турар апарды. Суурлар аайы-биле аңчылар бригадазын тургускан. Боттарывыстың тургузуп алганывыс дес-дараалаштыр малчын-суму-кожуун, малчын суму же дамчыдарга, сумудан кожуунче, орустап чугаалаарга, "алгоритм действий" мындыг бооп турар.

Кокай адып каан кижиге шаңнал кылдыр 100 литр бензинни берип турар бис. Ону бюджеттен дугурушкаш, кирип алган.

– Төрүүр малдың боозадылгасы зоовет ажылдары кандыг янзылыг чорудуп тур силер, Кежик Иванович? – Шээр малды план ёзугаар сула эдержилге – кошкар салып турар бис. Чазактан көдээ ажыл-агыйны деткип турар "Агросартап" таварыштыр күрүне программанын 100 алтай бүдүрүкчү кошкарлар садып алган бис. Ону тускайлап,

аңгы коданда тудуп турар. 100 алтай кошкарларны салыр үезинде салып турар, хуу кижилер база ачыжаа ап турар. Малдың дерин дугуржулга ёзугаар төлөп турарлар.

Тарып-боозадылга ажылын бода малда кылып турар. База-ла чазактан тускай дериг-херекселди садып берген. Бисти деткип турарыңа өөрүп турар улус-тур бис, четтирдивис. Кожуунуң экономиказының ооргазы – көдээ ажыл-агыйда деп бодаар мен.

– Часкы хову ажылдары деп адаарывыс, сугаттыг шөлдериңер, машина-техника септээр ажылдар база чоруттунуп-ла турар бе?

– Ийе, сумуларда тараа тарып турар араттар буга дөстөрүндө булуктавазын дээш, хүлдү төп эгелей берген. Хүл төп каарга, буга дөзү чазын хүн дээп кээрге, дүрген эриир боор. Ниитизи-биле 4900 гектар сугаттыг чер бар. Техника харын эргижиреп турар. "Беларусь" трактор 35, 11 комбайнның 8-зи шимчеп турар. "Вектор" дээр чаа шагның комбайнын агролизинг-биле алган бис. Чоннуң амыдыралын экижидер сорулгалыг, көдээ ажыл-агыйны деткип, күрүнениң үндүрүп турары программаларга киржиңер деп, чон аразыңа суртаал ажылын доктаамал чорудуп тур бис. Тывавыстың экономиказы көдээ ажыл-агыйдан хамааржыр деп билип турар мен. Ынчангаш чонче ээ көрнүп,

мал, чер ажылын бистиң чазаавыстың деткип турарын дыка эки деп көрүп тур мен. Ам чүгө чаа чогадыкчы ёзу-биле кызып ажилдаары арткан, мындыг-ла.

Малчын коданда удуртукчуларны манап турар болгай деп бодап келгеш, маңаа чугаавыс доостувус. Байырлажып тура, Кежик-оолдун адазы Иван Шываңовичини сактып келдим. Бир-ле чайын Сүт-Хөлге база-ла ажил аайы-биле Хөлге (Сүт-хөл чонунуң адаары) даң бажында шай хайындырып ордусту, чоок-кавыда аалдардан боор, бир малчын чедип келди. Адындан дүжүп, тыва чаңчыл ёзугаар менди солушканывыс соонда, "одунмайндаа өггө чыдырывыста, Шываңович чортуп келди" дээни, сагыжымга артып калган. Малчыннар безин одунмаанда чортуп чоруур, уйгу-чыдын чок. Эрес кижилер деп ынчан бодап каан мен. Шываңовичини, малчыннар аразында Удувас-оол деп шолалап алганын база дыңнаан мен. Ол дээрже партия, совет ажылдарыңа суму, совхоз, кожуун чергезинге чедир ажилдап каан хоочун. Төөгүже алдын үжүктөр-биле кирген кижилерниң бирээзи чүве. Иван Шываңович Монгуштан чеже интервью албаан дээрли, ам оглу-биле чугаалажыр мен деп сагыжымда-даа чок турган. Амыдырал дыка солун. Сүт-Хөлдүң көдээ ажыл-агыйы быжыг холда-дыр.

Сүмбер-Уула тей...

КУЛЬТУРА ТӨВҮНДЕ

Чаңгыс хүннүң сургакчылаашкыны кончуг девиденчиг болур чүве, кыска хүн дургузун чөптүг ажыглавас болза, кылыр планын чедир кылбайн барып болур. Чүгле четтигер дээш, баш бурунгаар долгажып алыр. Чаа шагның хөгжүлдө херекселдерин эки шингээди алыры меңээ, кырган-даа кижиге, дыка ажыктыг. Удуртукчувус Саяна Чодурааевна сагынгыр, шалыпкын болгаш, баш удур дугуржуп каан. Эки баштыңчы турда, артык баш аары турбас. Кол-ла чүве, корреспондент кижиниң ишти-хырны болур. Шаанда бир аалчылар өрээлинге, ынчан чагыргага ажилдап турган Валентина Тоорукпааевна деспи долу эът эккеп турганын сактып келдим. Бо талазы-биле бисте, республикада дээрим ол, дыка эки. Чаагай чаңчылдарывыс олла хевээр артып калган. Тыва чон хүндүлээчел. Аалга кирген кижии аяк эрни ызырар, арга кирген кижии саат дайнаар. Ыдыктыг сагыыр чүлдери вис.

Таймир Сарыгларже бисти кожууннун өрт чериниң начальнигиниң оралакчызы Төмүр Доңгак эдертип кириди. Черле таныыр кижии болгаш долгапкан мен. Ажилдап хонган, ам ырак кыштагларже чоруур планын улус болду. Малчыннарын доктаамал хайгаарап турары эки-дир деп иштимде бодап кагдым.

Таймир Владимировичиниң өрээлинде кончуг улуг калбак телевизорну, камераны (меңээ камера деп айтып бербээн болза ону каяа эскерер мен) салып каан. Шолбан Валерьевич-биле онлайн хуралга чедир каш-ла минута арткан. Мындыг хуулгаа-зын үе кээр деп, мээң суг болза сагышта чок. Эрткен чүс чылдың 60-70 чылдарында школага турдусту 1980 чылда коммунизмни тудуптар дээрге, ону харын дыка манаан бис. Ынчалза-даа, хомудал чок, манап чорааным тоолчургу үе бо-ла-дыр деп боданып ор мен. Шайлап ора чугаалаштывыс, көдээ ажил-агый сайгарылгазы, чидиг айтырыглар чугаалажыр хурал болур деп турда, чагырыкчы кижини чардыктырар аргавыс чок апарган. "Кончуг чай чок үеде келдиңер" – деп, Таймир буруузунду. Биче сеткилдиг, ажык кижии-дир деп эскердим. Баштак, чугаа-сооттук бо аныяк удуртукчу өскелерге үлегер-чижек бооп болур. Шайлап алгаш үнүп чыда, Таймирни көөрүмге столунуң ужунда партага чурумнуг өөреникчилер дег кылдыр дорт оруп алган, чыдып калдылар. Амдызында чагырыкчы хосталгыже суурга ажилдаар дишкеш, кудумчуже үнүп келдидис. Таптыг-ла дужунда Суг-Аксының Төп культура одаа. Клубтун фойезинде теннис столу салып каан, ында элээн каш кижии ойнаан тур. Дыка-ла шыырак, хамык ойнакчыларны шуптузун удуп турар улгады берген назылыг херээжен кижини сонуургап көрүп тур бис. Кожуун чагырыкчызының авазы – Наталья Чоодуевна мендилешкеш, чугаа аразында, маңаа ам семинар эгелээр, психолог, социал-педагог башкылар корум-чурум болдурбазының талазы-биле профилактика темазына деп билип алдывыс. Ол дыка шын, корум-чурум үрээшкинин болдурбас дизе, баш бурунгаар хемчег алыр. Улус аразында көк өңнүг тыва хептиг, мөге-шыырак дурт-сынның чарашсымаар аныяк уругну эскерип кааш, дораан культура ажилдакчызы деп билип кагдым. Часпаан болдум, кожууннун Төп культура бажыңының директору Урана Чылбак-ооловна Монгуш. 1999 чылда Суг-Аксы школының доозукчузу. Школа соонда Урана Кызылдың уран чүүл училищезин доозуп, эртем-билиг чедип алгаш, төрөөн суурунда бо хүннерге чедир

чонга бараан болуп чоруур.

Культура одаандан кижии үзүлбес. Социализмни мактаар чаң тып алган болгай бис. Мен бичии бактаптайн. Ол үеде клубтарга кара шооча астына берген турарын солуннарга, тыва радиого "Шагар-ары" дээр дамчыдылгага бо-ла сойгалай бээр чүве.

Ам культура амыдыралында үе, эки талаже өскерилген. Мында янзы-бүрү бөлгүмнерде барык 300 хире кижии хаара туттунган. Хөөредиг чок, кудумчудан кижии кирип келгеш, хөрек-чүрек көвүдөп, ырлаксап тур мен дээр болзуңза, микрофон силерниң эргеңерде деп, Урана Чылбак-ооловна чугаалады. Олар кожуун, республика чергелиг харын-даа Россия, делегей чергелиг онлайн-конкурстарга, офлайн-конкурстарга киржип, багай эвес түңнелдерлиг болуп турар.

Урана Монгуш: Тыва чаңчылдарны чон аразына суртаалдап – тыва хеп, тыва аш-чем дээш база хөгжүм херекселдери шупту мында бар.

Ансамбливис бар, тыва хөгжүм херекселдер, гитара, уругларга "Алдын Маска" деп шиби бөлгүмү доктаамал ажилдап турар. Улуг улуска "Ааткыштыг Арт" деп шиини тургускаш, салырывыска улус дыка сонуургаан. Ам улусчу театр ажыдар деп күзөлдиг бис. Библиотека Суг-Аксында доктаамал ажилдап, бүгү санитар дүрүмнерин сагывышаан, номчукчуларны хүлээп ап турар. Коллегаларывыс-биле бот-боттарывыска дузалажып, эгин-кожа найралдыг ажилдап турар бис. Эң улуг назылыг идепкейлиг өгбевисти маңаа демдегеп каайн: 80 ажыг харлыг Норбу Чаш-оолович Ховалыг, боду уран талантылыг. Кандыг-даа хемчеглер эрттирерге ыявы-ла киржир. Аныяк-өскөңө өзүлүг үлегер. Бо чылгы чарлап каан "Семейный досуг" телевилелинге база киржир планын бис. Культура Төвүнүн даштынга бичии чаштар ойнаар "Ие-чаштың сесерлиин" кылган болза деп бодап бар. Кел чыдар Шагаа байырлалын таварыштыр сайыт Алдар Константиновичиге, ооң өг-бүлезинге амыркадыкты күзөвишаан, байыр чедирип тур бис, сүт-хөл чонунуң мурнундан. Биске черле дузалажып чораан болгай Силер, ам бо удаа сесерлиивисти тударынга база дузалажып көөрүңерни диледивис. Байырлыг!

Урана Чылбак-ооловна хей ажы-төлдүг өг-бүлөгө өскөн. 7 оол, 5 кыстың аразында дөрт дугаары. Авазы Александра Дундереконна Монгуш – маадыр-ие Алдын сылдыстың эдилекчизи, адазы Чылбак-оол Борбак-оолович Монгуш – партия, совет ажилдарының хоочуну, шала эрте аядының бажы хоя берген. Ынчалза-даа ажы-төлүнүн чүректеринде дириг хевээр чурттап чоруур. Ашаа Күдерек Чылбак-оолович Монгуш, Чеди-Хөлдөн, Минусинск хоорайның чурулга колледжизин дооскан, чурукчу мергежилдиг. Адалары атташ, фамилиялары-демей. Кады төрөөннер ышкаш 18 чыл чурттап чоруурлар. 3 ажы-төлдүн ынак адазы.

ШАГААДА КУЛЬТУРА ХЕМЧЕГЛЕРИ

Сүт-Хөл кожуунда культура килдизиниң специализи Уяна Кирилловна Ооржак:

Амгы үеде Шагаа байырлалынга уткуштур организастыг хемчеглер чорууп турар. Чаңчыл ёзуугаар национал байырлалывысты фамилиялар аайы-биле эрттирип турар бис. Бо чылын монгуштар хүннүн акшазын чыып хуралдап турар улус. Культура килдизи хамчык байдалынче кирип, колдуу интернет четкизи таварыштыр ажилдап турар апарган бис. Көдээ клубтар аразына кожамыктар, сам челенджиз эрттирип турар бис.

– **Челендж дээрге чүл ол, черле билбейн тур мен?**

– Челендж дээрге, чижээ, бир кижии танцы-сам тепкеш, интернетке бодунуң арнынга салып, дараазында клубка дамчыдып бээр аан, оон ол кижии ону катаптааш база бодунуңга салгаш, интернетче үндүрүптер.

– **Аа-а, билип кааптым. Бо база тыва улустуң кожамыктары ышкаш, бир бөлүк кожамыктарга, өскези харыылаар. Тула берген улус уттурган боор, ындыг бе?**

– Ийе, ындыг хевирлиг, чүгле четкиже салыр. Даштыкы сөс диин але... оон ам, Шагаа концерттерин база белеткеп турган улус чүве. Санитарлыг байдал ёзуугаар мооң мурнунда клубтарга улус шуут чыылбас деп турган болза, ам залдың 25 хуузн эжелеп болур кылдыр чөпшээрер турар. Ону офлайн хевир дээр бис. Чүгле интернет четкизин таварыштыр көөр хевирни онлайн дээр бис. Эрткен чылын чазын эрттип турган Тириллениң 75 чылынга тураскааткан онлайн хевирге эрткен республика мөөрейинге кириштивис. 3 номинация болган: маадырга чагаа, ниити ыры, уран номчулга-проза азы шүлүк. Түңнелинде бирги чергениң лауреады болдуvus.

– **Онлайн хевир дээрге, аңаа дериг-херекселдер сайгарар тускай специалист кижии база херек апаар бе, силерде ону сайгарар кижии бар бе?**

– Биске бо талазы-биле боттук дузаны Кызылда Улусчу чогаадылга төвүнүн специалистери дузалажып турар. Тускай программаны көргүскөш, айтып бээрге, ол езуугаар кылып өөренип алган бис. Уениң негелдизи бисти албадапкан. Ам чаңчыгып калган бис. Эки шынарлыг телефонга тырттырып алгаш, тускай монтажаар программа ажыглап белеткеп алгаш, интернетче үндүрүптер. Шагаага чон дыка идепкейлиг киржир. Хондур Шагаа номун кылырга суг залды шыгырт долу кылдыр оруптар. Сор езулалынга шупту албан киржир. Бо чылын санитарлыг дүрүмнү сагывышаан, шынарлыг эрттирерин кызыдар бис. Хүрешти эки чылдарда залга эрттирип турган болза, бо чылын туржуупкалыг хүреш эрттирерин планнап турар бис. Туржуупка кылдыр өрт өжүрер дайынчының тускай курткаларын кедип алыр. Аш-чем делгелгези клубка эртер, аңаа чон дыка идепкейлиг киржир. Суурнуң үстүү чарында хүрээ дужунга суму бүрүзү өглер тигер, 7 сумудан өглер турар. Аът чарыжы Өлең ховузуна болур. Эртер хемчеглер шупту тус-тузунда шаңналдыг.

Сүт-Хөл чону баг кага бөөрге-ле час келгени ол

Хоочун Валерий Ондар.

Арыннарны Саяна МОНГУШ, Владимир ООРЖАК белеткээн.

ШЕГЕТЕЙНИН ЭРЕС КЫЗЫ

Өшкү-Саар Аракчаевна Ооржак 1944 чылда Мөңгүн-Тайга кожуунун Хүрөң-Тайга сумузунга төрүтүнгөн. Школа соонда Кызылдың көдээ ажил-агый техникумун, Омскин ветеринар институтун дооскан. Күш-ажыл ишчи намында 56 чыл стажтыг, аныяк чылдарында Малчын совхозунга 13 чыл мал эмчилеп, комсомол организациязының даргазы (комсорг), партия организациязының даргазы (парторг). СББЖ мал аарыгларына удур ажилдаар албан черинин даргазы, 5 чыл пенсия эргелелинин даргазы, эң-не хей 30 чыл иштинде Мөген-Бүрен совхозка, күрүненин унитарлыг бүдүрүлгезинге ажилдаан.

Бүгү назынында бодун көдээ ажил-агыйга, удуртур баштаар ажилдарга тураскааткан болгаш бо хүннерге чедир ажилдап чоруур ажил-ишчи удуртукчу. Ажил-агыйны түңнелдиг чорудары-биле кожа-хелбээ Алтай, Хакас Республикалар, Моол Республика-биле кады ажилдажылга харылзаазын тудуп алган чоруур. Кол ажилындан аңгыда

берип турганын Москвага чурттап, өөренип турган тывалар чоргаарланып, кайгап-ханмайн четтиргенин илередип турган. 2009-2010 чылдарда кидис өйүп бүдүрер цехти тургускан. Оон дараазында чылдарда үскен далган, хлеб, далган кылыгылары, «Ак чем» деп бүдүрүлгеге ак чемден курут, ааржы, йогурт, саржак, аа-сүдүндөн хымыс бүдүрүп эгелээн.

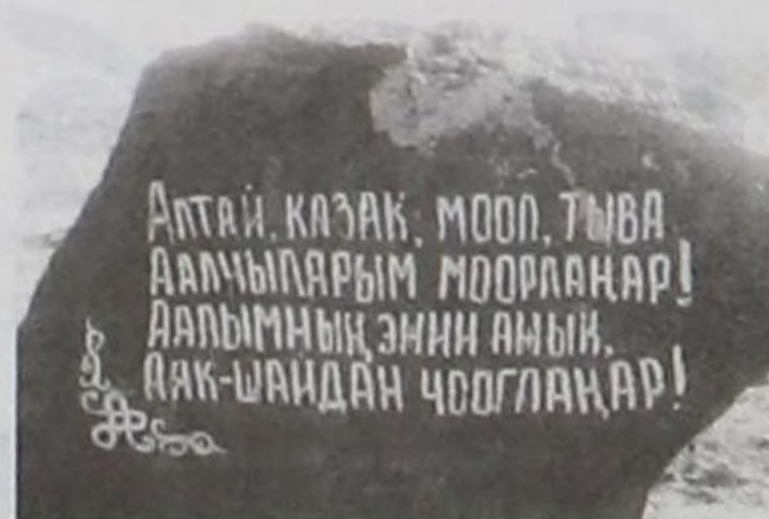
хей-ниитичи, ССРЭ-нин үезинден эгелээш Херээженнер чөвүлелдеринин ажилына идепкейлиг киржикчизи, уран чүүлге сундулуг, суму, кожуун, республика чергелиг фестивальдарның киржикчизи, хостуг үезинде шүлүк чогаадырынга ынак, тыва хептер даараныкчызы, ылаңгыя алгы-кеш-биле тоннар даараарына мергежээн шевер. Суурнуң чонунга уттундуруп бар чыдар чаңылдарын эгидер дээш, Моолдун Цэнгэл тываларын чалап, чонга өөредиглиг мастер-класстарны эрттиртип башкарып турган. Өшкү-Саар Аракчаевнаның удуртулгазы-биле 2004 чылда Тываның ССРЭ-ге каттышканының 60 чыл ою болуп турда Москваның ВДНХ павильонунга совхозтун өөн бүдүн дерилгези-биле аппарып тиккеш, чурт деңнелдиг делгелгениң киржикчилерин кайгаткан. Делгелгеге 3 хонук иштинде өггө кирген чонну ашкарып чемгерип, хүндүткелдин ажи-чемин келген аалчыларга сунуп,

2011 чылда республикага «Чаңгыс суур – чаңгыс бүдүрүлгө» деп төлөвилел эгелээрге КУБ Мөген-Бүрен киришкеш, дээди шаңналга төлөтүг болган. Ам бо сөөлгү чылдарда сарлык, хой эддинден консервалар кылыр зыт болбаазырадыр бүдүрүлгени аядарына белеткенип турар. Баштаан, удурткан ажилы кожууннуң, республиканың экономиказының кол үндезини болур мал ажил-агыйының төрүүр бажын кудулатпайн чылдан чылче өстүрүп чорааш, Мөген-Бүрен КУБ-тун ажил-ишчилеринин амыдыралы чедиш-кинниг, бүдүрүмчелиг ажилдап, чурттап чоруурлар. Бүдүрүлгеге тургустунуп турар айтырыглар хей болбайн аан, күрүнге төлээр үндүрүлгери, янзы-бүрү фондуларже шилчилгелери дээш-ле баар. Ынчалзажок ырак талыгырда чурттап чоруур чону дээш, чуртту дээш ажилдап чоруур ажил-ишчи удуртукчу

Өшкү-Саар Аракчаевнаның билдиги удуртуп чоруур бүдүрүлгези бо хүнде Тываның көскү таныыр бүдүрүлгези болганына чаңгыс чер-чурттуглары чоргаарланып чоруур. Эрткен чылын директор угбавыс суурнуң чурулгага салым-чаянныг аныяктарына мындыг чогаадыкчы солун бодалды илереткен. Шегетейлерде чыдар улуг даштарга чер чурттуңуң ховар чараш аңарын чуруп, эрткен-дүшкен аалчыларга чараш күзээшкinnerлиг чуруктардан чуруп, каастаарын сүмелээн. Аныяктар уругларның уран чүүл школазының башкылары Алаш Дамбаа, Снежана Хертек эштери-биле демнежип алгаш, даштарга чуруктарны чурааннар.

Хей-ниити Палатазының 2 чыжына-га кежигүнү, Россия Федерациязының Президенти соңгулдаларына, 2 катап Президентинин бүзүрөттирген төлээзи бооп ажилдаан. Кылган туткан ажилы, билдиги удуртулга дээш, Өшкү-Саар Ооржакты орден, медальдары, хүндүлүг аттары, ооң узун ажилчын намыдарын херечилеп турар. Тыва Республиканың көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы, Тыва Республиканың Ордениниң эдилекчизи, Россияның көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы, Хүндүлел Демдээниң Ордениниң, Моол Республиканың улуг шаңналы «Полярная звезда» Ордениниң, Цеденбалдың юбилейлиг медалының эдилекчизи. Тыва Республиканың хүндүлүг чурттакчызы деп хүндүлүг аттың эдилекчизи. Бо хүндүлүг атты Сергей Күжүгетович Шойгу, Монгуш Борахович Кенин-Лопсан, Өшкү-Саар Аракчаевна Ооржакка тывыскан. 2020 чылда Тыва Республиканың «Күш-ажылының Маадыры» деп шаңналды тывыскан.

Өшкү-Саар Ооржактың өг-бүлө-зинден, делегейде калбарган Ковид-19 деп айыылдыг халдавырлыг аарыгдан уруу Алена Киим-ооловна Ооржак 53 харлында, өске өртемчейге чорупкан. Ынчангаш авазының уруунга тураскааткан шүлүүн парладывыс.

Чаңгыс уруум Аленага тураскааттым

УГБАЙН ЧОР МЕН

Аажы-чаңы бөдүүн, топтуг Аленамны
Аараан дээш арттар ажыр уждуптум,
Вертолеттун соондува үр-ле көрүп
Бурган бисти өршээзин деп дилеп турдум.

Ковидтиг дээш уруумну алгаш чоруптуңар
Каш-ла хонгаш, ол-ла эмчи долгап келген.
Канчангаш-даа чадаштывыс шаавыс ол!
Караавыска бергедээштиң чоруй барды!

Амды чача-ла анаа орган күжүр кызым
Авазының эдзэнге-даа бүрлү берген бооругай
Кадыг, берге аар сөстү дыңнап каапкаш
Кара хөрээм, харлыккаштың тынарымга, тындынмады.

Кандыг кончуг каражага таварыштым,
Караам чажы чунар суум бооп хуула берди.
Караам чажын чодуп чоруур ийи холум, аржыыл болду,
Кара дашты хөрек долдур тырып алган, угбайн чор мен!

Ульяна МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

АМДАННЫГ ТЫВА ШОКОЛАД

Чонга өөредиглиг аңгы-аңгы мастер-класстар Өвүр кожуунда хүн бүрүде уламчылап турар. Бо удаада «Тыва шоколадты кылып билер сен бе?» деп айтырыглыг мастер-классты Хандагайтыда хууда сайгарлыкчы Аржаана Ооржак көргүскөн.

Натуралдыг аңгы-аңгы амданнарлыг шоколад-биле тыва далган, тараа, ааржы холаан тускай чаагай шоколадты кылырын таныштырган. Ак, хүрең, апельсин амданныг шоколадтарны аалчыларының мурнунга кылгаш, олар-биле деңге чараштап хаптаан. «Өвүрнүң шоколады» аттыг шоколадты саадавайн кылыптарын өөренип алган аалчылар, Шагаада бажыңнарына боттары кылып чиир болуп, тарап чанганнар.

Бистиң корр.

«ГАЛА-МИКС» сылдыстары

«Сагышты ыры-биле аядар, чаянны ажил-биле аядар» дижит болгай. Тывавыста хамыкты кайгадып чоруур ыраажыларывыс эвээш эвес. Ынчалза-даа чоннуң аразында билдингир эвес азы чаа эгелеп чоруур салым-чаянныг кижилеривис база бар. Оларның чонче оруун культура ажилдакчыларының эрттирип турары мөөрейлери эдиртип, илередип турар.

Эрткен 2020 чылда хамчык аарының уржуундан хөй-ниитичи хемчеглерни эрттирери болдунмаан-даа болза, бистиң ыраажыларывыс онлайн хевирге эвээш эвес мөөрейлерге кирип, идепкейин көргүскен. Оң түңнели – 2020 чылдың төлөвилелдериниң тиилекчилериниң «ГАЛА-МИКС» сылдыстар парады болуп эрткен. Аңаа 2020 чылда болуп эрткен «Хамнаарак-2020», «Ийи сылдыс-2020», «Ыраажы малчын-2020», «Эмчилерге четтирдивис», «Чылдың ырызы-2020», «Угулзалыг салгал» деп ырылар мөөрейлериниң элээди назылыг уруглардан улуг улуска чедир тиилекчилери, тускай аалчылар Денберел Ооржак, аныяк дизайнер Айдаш Сат дээш өскелер-даа киришкен. База ол ышкаш кижикчи бүрүзүңгө өөрүп четтиришкениң бижиктерин тывыскан.

Өзүп олурар салгалдарывыстың-даа, хоочуннарывыстың-даа ырлаары кайгамчык болган. Чер-чуртунга ынакшылын илереткен, эмчилерни алгап-мактаан, өөрүп четтиргенин илереткен ырылар сылдыстар парадының кол өзээн тургузуп турар дээр болза чазыг болбас. Үе-үе аайынче кижилериниң сонуургалдары өскерлип турарын, аныяк-өскенниң ырыларны даштыкы дылга күүседип турары херечилеп турар.

«Чылдың ырызы-2020» мөөрейниң тиилекчизи Андрей Монгуштуң «Ие черим» деп ырызы ханы утказы-биле ылгалып турду. Шынап-ла, «Ие черим» дээни анаа эвес, сагыш-сеткилди аартып, човадып, кижиниң арын-нүүрүн оттуруп келир, кээргел сеткил долган ыры болду. Чер-делегейивисти бокалдырып, арга-ыяжывысты кыргып-хыдып, дагларывысты, шөлдеривисти чазылдырып, «ие черивиске» аарышкыны чедирип турарывыс меге эвес-ле болгай. Оң харызы болуп, делегейниң кайы-даа булуңнарында кижилерге хилинчек-човадаңың кээп турарының чылдагааны ол болуп кадавас. Ыраажының сагыш-сеткилин ханызындан чурттап чоруур бөмбүрээзэвисти кээргеп,

буруузузун миннип ырлап турары көрүкчүнүң ишти-хөңүн өрүмнөп, чип, уян кижини ыгладып-даа болур. Ниитизи-биле аныяк-өскенге, өзүп олурар салгалдарга кончуг өөредиглиг ыры деп көрдүм. Ынчангаш кижикчи бүрүзүңгө Андрей Монгуштуң «Ие черим» деп ырызын дыңнап, түңнелден үндүрерин сүмелээр-дир мен.

Ол ышкаш «Ыраажы малчын-2020» мөөрейниң тиилекчилери – 1-ги чергениң лауреады Өвүрдэн Аяс Саая «Арзайты-хем», Гран-При шаңналының эдилекчизи Улуг-Хемден Сергей Балган «Бедик даглар, арыг хемнер» деп ырыларны күүседип, чер-чуртун алгап-мактааннар. Малчын кижиниң ажил-амыдыралы бойдус-биле, оран-чуртунуң каас-чаражы-биле холбашкан болганда, оларның сеткил-сагыжы ында тудуш дээрзи чажыт эвес.

2020 чылда пандемия үезинде бистиң амыдыралывыска эмчилерниң ажык-дузасы, чедирген буяны канчаар-даа аажок чугула деп саннаттынар. Эмчилер эвес болза, шынап-ла, канчаар турган бис. Ынчангаш эмчилерни алгап-мактап, оларга ыры-шүлүк турскаадып, четтиргенивисти илеретпес аргавыс чок. Эмчилер – 2020 чылдың кол маадырлары. «Эмчилерге четтирдивис» деп мөөрейниң тиилекчилери: Гран-При шаңналының эдилекчилери Юлия Хомушку «Эриг барарлыг эмчилерниң сүлдө-сүзүү бедик болзун», Дарыг Сереп «Спасибо», 3-кү чергениң лауреады Шеңне Намнай «Люди в белых халатах», «Медицина маадырларын алгап-мактааны дээш» номинацияга төлөптүг болган Начын Узун-оол «Ангелы в белых халатах» деп ырыны күүсеткеннер. Ыраажылар ырлап турда, артында экранда ырының темазына дүүштүр видео-, фото-чуруктарны көргүзүп турары онзагай. Ала-чайгаар-ла

кижи ырыже кирип, эмчилерниң кээргенчиг байдалда ажилдап турарын, чоок кижилерин, чаш ажы-төлүн көрбейн, сактып турары кижиниң ишти-хөңүн сө тыртып келир.

«Чылдың ырызы-2020» мөөрейниң тиилекчилери: Чингис Монгуш «Суурувустуң кожайы чаңгыс-ла кыстыг», Айыжы угбашкылар «Эштерлиг мен», Аймон «Улуг, бичии хоорайлар», Андрей Монгуш «Ие черим» деп ырызын бараалгатканнар. Чингис Монгуштуң «Суурувустуң кожайы чаңгыс-ла кыстыг» деп ырызында малчын оол суглап чорааш, суурунда бай кижиниң чараш уруун көрүпкөш, чаңгыс көрүштөн-не ынакшып каар. Ынчалза-даа кол маадырның ынакшылынче «бай-шырак кижиниң уруу мени каяа тоорул» дээн бодаалдар чоокшулатпайн, ынчалдыр-ла бүтпээн ынакшыл кылдыр арттырып каар. База-ла сагыш-сеткилди көдүрүп келир ыры болду.

«Ийи сылдыс-2020» мөөрейниң тиилекчилери: «80 чылдарның шлягери» деп номинацияның эдилекчилери журналист Ольга Ворона, ыраажы Айсу Чигжит «Видео», «Чаңчылдарга бердингени» номинацияның эдилекчилери Тыва Республиканың чоннуң хөөмейжизи Игорь Көшкендей, бокс спордунуң каш дактыр чемпиону Антон Салчак «Дуңмаларым» деп ырыны күүсеткеннер.

Күзөл турда кандыг-даа шаптараазын шаптык болбас. Салым-чаянныг кижиниң талантызын кым-даа, чүү-даа үзе шаап шыдавас. Ынчангаш бистиң улуг-бичии ыраажыларывыска пандемияның шаптык болбаанын көрүп тур бис. Тыва чонувустун талантызы моон-даа соңгаар сайзырап-ла турар болзун.

Чыжыргана СААЯ.

Санаторий «Серебрянка» 2009 чылдың апрельден эгелеп Ада-чурт-туң Улуг дайынының хоочуннарының болгаш дайынчы чорудулгалар кижикчилериниң реабилитация эмнээшкинин чорудар, инвалидтерин чедир эмнээр талазы-биле төвү болуп ажыттынган. Амгы үеде ол чүүлдерни күүсептишаан, аңаа немештир баш мээзинде хан эргилдезиниң үрелиишкинин эрттирген болгаш аар инфаркт миокарда база улуг чүстөрүн солугур кезишкенин эрткен, регионалдыг хан-дамыр төвүндөн, кожууннарың төп эмнелгелеринден чоргускан 2 болгаш 3-кү этаптың реабилитациязын база кемдээн, сынган сөөк аарыгларының эмнээшкинин чорудуп турар.

2018 чылдың февраль 2-де үнген ТР-ниң Кадык камгалал яамызының №137 үндүрүлгези «Уругларның санаторлуг-реабилитациялык салбырын аядар» деп дужаалыга үндөзүлээш, 2019 чылдың февральда ындыг салбырны азы «Санаторий-профилакторий «Серебрянка» күрүнениң бюджеттик автономнуг кадык камгалал албан чери ажилдап эгелеп, күрүнениң бюджеттик профессионал өөредилге албан чери «студенческий профилакторийниң» баазазына ажыттынган. Оң адреси Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, 3а.

2019 чылдың февральдан эгелеп чаш болгаш бичии уругларның төп нерв системаның үрелиишкининге болгаш төрүмеленден органнарында болгаш системаларында кемниг төрүттүнген уругларга кезишкенин кылган соонда, эмнээшкин реабилитациязын чорудуп турар.

Тыва Республиканың күрүнениң автономнуг кадык камгалал албан чери «Санаторий-профилакторий «Серебрянка» республикада улуг улуска санаторлуг – курорт дузасы чедирер, бүдүн чыл ажилдаар кара чаңгыс албан чери болуп турар. Ол албан чериниң кол сорулгазы болза, чонга чогуур санаторлуг-курорт дузасын чедирер болгаш неврология, кардиология, хол-бут, чүс аарыгларлыг

улустарны болгаш инвалидтерни чедир эмнээри, а ол ышкаш Тыва Республикада кадык камгалалының бар турар арга-шынээзин ажыглап, медицинаның амгы үеде чедиишкенингерге үндөзүлээш, эмнелге реабилитация дузаны Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарына болгаш дайынчы чорудулгалар кижикчилеринге, инвалидтеринге чедирери болур.

Мында 15 эмчи ажилдап турар: невролог, терапевт, кардиолог, травматолог-ортопед, мануальный терапевт, иглорефлексотерапевт, эмнээр күш-культура эмчизи, физиотерапевт, клинический психолог, логопед. Дакпырлап ажилдаар эмчилер: детский кардиолог, эндокринолог, гастроэнтеролог, акушер-гинеколог, офтальмолог.

Эмнээшкин процедуралары: чылыг-биле эмнээри, суг-биле эмнээри, массаж, озонотерапия, ингаляция, магнитотерапия, гиродотерапия, электролечение, иглорефлексотерапия, терренкур болгаш оон өске.

«Серебрянкага» моон мурнунда каш-даа дыштанып турган мен. Каракка көзүлдүр-ле буруунгаарлап, сайзырай бергенин эскердим. Арта-ла 3 каът апгарган, подвал каады-биле харын-даа 4 каъттар бүрүн ажилдап турарын магададым. Ажилдакчыларның, эмчилерниң, сестраларының эвилең-ээлдек, ажилгыр шимченгири каракка илдилип турар. Бир дыштаныкчыдан кандыг дыштанып турарын айтырымга, улуг салаазын көдүргөш «кедергей эки» деп харыылады. Ол харыыга мен база каттыжар болдум.

Шынап-ла, мында бүгү байдалдар дыштанып, эмнедип келген кижилерге таарымчалыг, эптиг, кылдыр тургустунганын кижикчи дораан эскерип каар. Коронавируска удур бүгү хемчеглерни алганы илдең. Базым бүрүзүңгө «масочный режим», «дистанция 1,5 метр» деп сагындырылгалар. Бүгү ажилдакчылар, дыштаныкчылар маскалыг, аразы ырак-ырак

кылаштажыр.

Барганым хүн дооран-на эмнээш-кин-процедураны ап эгеледим. Алмах, электроэмнээшкин, магнитоэмнээшкин, массаж шарко, ваннылар. Улуг-хүн, суббота-даа дивес эмнээшкенин эртип турдум. Чеди хонук дыштанып эмнеткен соонда байдалым экижип турарын көргөш, эмнээшкенин база 5 хонук узадып бээрин дилеп алдым.

Ол үелерде мени эмнеп, ажаап, карактап турган эмчилерим, сестраларым, санитаркаларым болгаш эске-даа ажилдакчыларга өөрүп четтиришкениң эң-не чылыг чымчак сестерин чедирискээр-дир мен. Ындыгларга Амыр-Санаа Норбу, Далай Чинчи, Кунчу Аржаана, Самбуу-Хөө Сайлаана, Хомушку Чойгаана, Хомушку Аржаана, Борбак-оол Сардаана, Ховалыг Чаяна, Ховалыг Айдын, Монгуш Солаана, Барба Людмила болгаш оон-даа өскелерге мөгөйдим.

Культура массалыг ажилдакчы Сардаана Дадар-ооловна кайгамчык оюн-баштак, чазык хөгжүг, каттырбасты каттыртып, ырлавасты ыраадыптар кижик болду. Оң дүлгээзини-биле 86 харлыг Соян Биче-оол 1 чыл үзүлгөн болчааның дугайында кожамык ырын ырлаарга дыштаныкчылар кедергей сонуургаан. Черле ынчаш ыры, кожамык талазы-биле улуг назылыг хоочуннар тергидип турду.

Дыштаныкчылар колдуунда улуг назылыг болуп. Оларның аразында кандыг-даа ажилдар кылып чораан кижилер бар. Эң улуг назылыг, 93 харлыг угбай Тас-уруг Куулар Бора-Хөөвна болду. Ол Кенин-Лопсанның кады төрзэн дунмазы, чугаакыр, адак-бышкаа чийик, «Тос ажы-төлдүг мен. Эге класстар башкызы чораан мен» деп хөөрээр. «Бир оглум Москвада дарга, бодум оолдарымың аразында чурттап чоруур мен» – даа дээр.

86 харлыг Соян Биче-оол Даяевич ол кылбас-тутпас чүвези чок, механизатор, чолаачы, башкы, дарга, хөй инек өстүрүп чораан, ам-даа Куранда инек

терин карактажып чоруур, эрес-кежээ эзулуг бурунгу кижик болду. Успун-оол Ойуу Тюлюш 83 харлыг 53 чыл стажтыг малчын. Савицкая Надежда биле Шнукова Любовь кайызы-даа 73 харлыг, Тывага төрүттүнгөш Тывага кыраан, чүглө Кунгуртууга четпээн. Ооржак Чечек Түктүг-ооловна 79 харлыг Ак сумуздун, Тюлюш Александр Сүт-Хөлдүн чылгычызы, Эрзинниң малчыны Момбалдай дээш кымнары чок дээр.

Колдуунда хан базышкынындан, чүстер, сөөк-даяк кемдээшкенин эмнедип турар кижилер хөй боор чорду. 50 хире харлыг шимчээшкени багай 2 эр шыырак кижилер Дежит Март база Хорбаа Эрес. Оларның кадайлары Бырыңай Айлаң, Алдынай олар көдүрүп, тургузуп, чедип чоруур. Ол хөрээжен улустуң шыдамын, эжинге кичээнгейлиин кижик кайгап ханмас.

Санаторий «Серебрянкага» дыштанып эмнеткеш, ниити байдалым-даа, кадым-даа, сагыш-сеткилим-даа эзулуг кадык, чийик, сергек апарганым эскерип тур мен. Чанып чоруп тургаш улуг эмчи Айдын Сарыгларга таварышпааным арай харааданчыг болду. Кол эмчиниң ораакчызы Чойгаана Кыр-биле чугаалаштым. Сорулгалар болгаш планнар дугайында чугаалар болду. Моон соңгаар хөгжүлдениң болгаш сайзыралдың планнары хөй. Чижээлээрге, девискээрни алгыдары болгаш чаагайжыдары, чаа бажыңны тудары, уругларның санаторийин кылыры, Дус-Хөлдө салбырын хөгжүдери, СПА-төп болгаш бассейн аядары, оон-даа өске.

Бо кончуг улуг планнары ажилдап кылыр, бүдүрер коллективтиң болгаш ону удуртуп башкарып турар эгээрттимес энергиялыг, эчис сорукуг удуртукчу Айдын Сарыглар күүседип шыдаар дээрзинге кандыг-даа чигзинип турбас.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК, ТР-ниң алдарлыг башкызы, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү.

“СЕРЕБРЯНКА” УЛАМ САЙЗЫРААР

Чагаалар аразындан

Ачы-буян чедирилгези

«Тыва-медиагрупптун» ажилдакчылары «Буянын чорук» деп акцияга каттышканнар.

Бо хүннерде Шагаа байырлалына уткуштур ачы-дуза чедирер «Буянын чорук» деп флешмоб болуп эртип турар. «Тыва-Медиа-групп» база акцияга катчып, манчыны туткаш, Тываның кадеттер корпусунун кижизиттирикчилеринге дамчыдып берген.

“НАЙЫРАЛДЫҢ
МАНЧЫЗЫ”

– Шагаа бүдүүзүндө хөй уругларлыг өг-бүлелерге дуза чедирери-биле манчы кылып ажилдарның чоруп эгелээни эки-дир. Ол дээш өөрүп, силерни деткип тур бис. Өг-бүлөгө, төрөл-бөлүккө бистиң дузавыс хереглеттинип турар өг-бүлелерге мастер-класс хевиринге эрттирип, өөредир хевирже угланырын ам база диледивис – деп, ТР-ниң Херээженнер эвилелиниң харыысалгалыг секретары Ольга Дондуй чугаалады.

Бо буянын ажил-ишке чамдык суурларны дем-деглээри база чугула. Шуй сумузунун херээженнер чөвүлели январь 26-ның хүнүндө “Манчы тудуп чиилем, авай” деп акцияга сумуда хөй ажы-төлдүг ийи өг-бүлөгө чедип, национал аъш-чемни чаагай кылдыр кылырын көргүзүп берип, солун мастер-классты эрттиргенер. Үш уруглуг Айдыс, Сайзана

Лопсаннарның бажыңыга өг-бүлениң улуг, бичии кижигүннери-биле кады 160 ажыг манчыны кылганнар. Мындыг буянын ажилды кожуун, суурларда херээженнер чөвүлелдериниң кижигүннери кончуг идепкейлиг чорудуп турары онза, өг-бүлениң кыс ээзи кезээде чылыг холун, куспаан чада каап алган, кандыг-даа ишти кылырындан чалданмас бооп турары демдеглексенчиг.

Бистиң корр.

ЧАШКЫ ШААМНЫҢ
САКТЫЫШКЫННАРЫ

Чаңгыс черге үр турбас, одар-бел-чир солуп көжер көшкүн амыдыралдыг чоннун чаңчылы черле ыңдыг болгай. Бичиимде билип кээримде, амгы үе ышкаш төгөрүк азы дөрбелчин демир шывыгыг суугу бар эвес, үш орук дажындан салган одаг бар болгай. Чээп азы баг аргамчыны хараган, ыяш чүктээринге белен кылдыр черге чада салгаш, ооң кырынга чүгүңнү чая салбазын бодап, шыдаар шааң-биле чүктеп эккээринге, улузун мактаарга, аажок амырап, чор-гаарланыр боор чүве.

Бир катап шак ынчаар ыяш чүктеп дүжүргөш, өгө чоргаар кирип кээримге, авам-даа чок, көзүлбес. Чоогувуста Чалама-Дуруг чоогунда ыглан кижини үнү дыңналыр. Дыңнаарымга авамның үнү. Кадыр дуругну орту үнө бергеш, ол-бо харап көөрүмге, дуруг баарында агып баткан сугда авам ыглап-ыглап, сугну адыштааш чунуп каап ораарын эскергеш, дегийт-ле чанынга халып чеде бердим. Мени көрүп кааш кончуп: сен дээш улуска баък карак бооп чор мен. Кара-Суг бажында кырган-аваң көшпээн, ында хевээр чайлап чыдар-дыр. Ам бо дораан ынаар чоруй бар. Ол хевээр аңаа тур. Кара-Суг-биле ол аразы амгы үе ышкаш эвес, ажык хову-ла болгай. Аңаа турумда боду-ла ушкарып эккелди чоп. Ам чоруй бар деп чүзүл. Ам база мени «эдеринчи» чүве деп сөс дыңнааны ол бе? – деп иштимде бодааш, туруп-туруп, Кара-Суг уунче ыңай-ла болдум. Школа назыны четпээн болгаш идик-хеп кедер эвес, кызыл-даван хорлаңгы чодамны шагар-отка шакты-ра-шактыра, дортун бодап халып-ла ор мен. Шактырган чодам дырбактанып, доктаай бээр арамда, дуу-ла авам холун чайра-даа, оглумайлап маңнап ор. Менде чүү боор, дам-на ыңай болдум. Чеде бээримге кырган-авам амыр-ла болгай, кежээ хойгарып алгаш, «мээң чаванам-дыр ийин» деп, дөңгүр бажым чыттап каап чыдар болгай деп ону бодап, дезип бар чорумда, чоогумда сизген кезер талдар аразындан кадырың черге салып кааш, бир кижини чер алдырбайн туткаш, авамга хүлээди берди. Авам пат туруп-кан. Эгиш-тыныжы-даа аажок. Оглумайлаан, чыпшыр куужактап, бажым чыттап, карааның чажы чаагым куду изиг-изиг бадып турда, хорадаанымдан-даа эвес, муңгараанымдан-даа эвес, авамны кээр-гээш, көксү-хөрээм дойлоп ишкенигип, кады бадырып, так куспактанып алгаш олурганымны кайыын уттур мен.

Чылдың дөрт эргилдезиниң кайы-даа үезинде кижиниң амыдырал-чуртталгазынга чайгаар таваржы бээр өскер-лишкенини: өөрүшкүнү, муңгаралды, дүвүрээзинни баш удур билип, эскерип

каар кижилер хар-назынының аайы-биле тургулаар.

Бирги класска өөренип тургаш, дыштаныр хүнде кырган-авам чайлаанга чеде бээримге, шала тоомча чок, шоолуг чүве-даа ыыттава, ужу-бажым-даа суйбавас, өгнүң ишти-даштында чүү-хөө кылырымга-даа херекке албас. Кайы хире өөренип турарымны айтырып, тенек оолдар өттүнмес, башкының чугаазын дыңнаар, кичээл үзүп, чанаттап турбас, ырак черге бээр маңнап турбас дээш-ле кады сөстөр чугаалаар. Мени дедир чорудуксаар сагыштыг. Ийи идиим ужулдурга, сыптыг артышты отка кывыскаш, оң талакы тавангайымны баштадыр ийи колдуумну дээскиндир артыжап-артыжап, мен өрү аалга баарым ол-дур, оглум, далажып тур мен. Мени манап турлар боор дээш, анай кежи чуга хапка курут,

алган турар. Кажаа база бичежек, тар.

Бир дыштаныр хүнде чеде бээримге мыйыстыг инектер-даа, угбамның аптазы-даа чок. Ооң дугайын айтыр-баан-даа мен. Салым-чолу ыңдыг болганнары ол ыйнаан. Аразы ырак эвес сонуг-мурнуг бурганнары ол. Бирги класска өөренип каапкаш даштыгаа үнүп кээримге, кырган-авамның төрели боор Демчик-Карбы деп кижини бир кижини эдертип алган мени манап турган хире. Ол кижини кырган-авамның уруу угбам-биле кады чурттап турганы кижини бооп тур. Херек алдынга чорааш чаа-ла хосталып үнүп келген дээрзин меңээ таныштырып чугаалады. Ийилээн мени эдертип алгаш садыгга баргаш, Демчик-Карбы мооң мурнунда ол садыгга ажылдап турганын чугаалады. Танывазым кижини меңээ ол үеде конфета, карамель бар эвес,

• **Танывазым кижини меңээ ол үеде конфета, карамель бар эвес, даш чигир-биле даштында саазыны чок сырткы хевирлиг кампээт садып бергеш, баартык кырында демир бакта спирт дээр араганы бир-бир чартык стаканны суг-биле холуп ижип алгаш, даштыгаар мени үдеп үндүрүп келдилер.**

сыңыйда кудуп каан саржагны хапка суп бергеш, бажымны айтыр салаазы-биле үш удаа дээскиндиргеш, бажымны улаштыр-улаштыр чыттап кааш, чанар черим уунче үдээш, артып калды. Дөң кыры ашкыжемче чедир даштын мээң бараанымны көрүп алган ораар чорду. Далажып баар дээн улузунче чоп барбайн олурары ол мооң деп, катап-катап хая көрнүп, дөңнү ажып келдим.

Оон бээр үш хонганда чаңгыскласс-чым Ира Анай (Өскүс Анай) чапсар үезинде меңээ келгеш, чазаныр черде кырган-авамның кавайын кылып турар деп, ам чаа даайымдан дыңнадым дээр-ге, ынчан ооң утказын билбээн мен. Кырган-авам ушкан соонда, үр-даа болбаанда, ооң уруу угбам база улаштыр чок болган. Кончуг улуг мыйыстыг инектерин база тыва аптазын ол угбай түр када кыштагда авам сугнун өдээнде эккеп каан. Өг ишти сыңар ужур чок. Чаа тургустунган колхозтун ийи кодан шээр малының бирээзин мал-маганга өөрөнгөн салымның улус дээш ачавыс-ававыска хүлээндиргени ол. Авам сугнун инектери шупту дөңгүр-дөңгүр, мыйыс чок болгаш, келген мыйыстыг инектер оларны кор-гудар, кажаа азыгларында сындырып

даш чигир-биле даштында саазыны чок сырткы хевирлиг кампээт садып бергеш, баартык кырында демир бакта спирт дээр араганы бир-бир чартык стаканны суг-биле холуп ижип алгаш, даштыгаар мени үдеп үндүрүп келдилер.

Оон бээр хөй чылдар эрткенде өглүг-баштыг, ажы-төлдүг апарган үемде, Бажың-Алаак сумузунга Ак-Туруг суму-зундан уруг чедирип кудага чорувуста, ол честем болур турган кижини мени даштыгаа дээскинип көрүп чоруп турган деп сөөлүндө дыңнаан мен. Ол черде ажы-төлү эндерик, билген болзумза таны-жып чугаалажыр чүвемни. Чоокта чаа адының бажы хоя берген даай-авамның уруу Монгуш Нарын дунмам сөөлүндө бо дугайында чугаалаан болбазыкпе.

Амыдыралдың эрткен-барган үелериниң эки-багың чүктеп, суглуг кара-биле көрүп, судалдыг холу-биле тудуп, ажы-төлүн өстүрүп, кижизидип, мал-маган-биле халбактанып чораан кырган-иелеривистиң окур-хевирин, сагыш-човаашкын меңгези-биле сактып хүндүлөп чоруулуңар деп, улуг-биче номчукчуларымны кыйгырбышаан, кырган-авамның салым-хуузу оон ыңай чүү болганын тайылбырлааин.

Кырган-авам чаңгыс хемниң суун ижип, аал-оранынга үнүп-киржип, барын-чогун алчып бержип чорааны Кара-Суг девискээринден ыравас шээр малдыг, саап ижер инектиг, ийи оолдуг. Бирээзи соңгаар улуг хоорайга көдээ ажыл-агый академиязынга өөренип чораан боорга, «академик» деп шолу аттыг, ол кадайны чон Кара-Кадай деп адаарлар. Кырган-авам аңаа «Оглумнун огулунга артырып кааным бүрүн дериг-херекселдиг доруг бе бар. Ол дериг-херекселдериниң шүүделинге бызаалыг инек бердим, сөөлгү үеде аарыксап турар апардым. Канчап билир, бурганнай берзимзе, бо бүгүнү уруумга база кеним чораан Чолдак-Анайга (мээң төрөөн авам) дораан ап алырын дыңнадыр силер» деп чагаан.

Эртен эрте кажаада мал-маганын хайгаарап көөр кырганывыс көзүлбес, шимээн чок. Кара-Кадай чеде бээр-ге, чолдак-узун сөөскөн ийи даңазының узунунда тиккен дүңзе таакпызын шала тырткан, меңге назынында таалап болган. Чаш огулга бажын хылбыктааш артырып кааны бениң боду-даа, бүрүн дериг-херексели-даа кайда, кымда дээр-зи билдинмес. Үш харлыында аазааш берген өнчүзүн чаш төлдүн авазы база ооң угбазы Долчуң-оолду барып чедирип чораан болгаш олар-даа билир болгай. Бир кижини чажырып, бузуруп Хемчик суун кежирип ырадыпканы дыңналыр.

Чадаананың Бажың-Алаак сумузу чурттуг, авамның бир эр дуңмазы, адын Шойдаң дээр. Ол Тываның ырак-узак черлеринде ол үеде улустун «кайгал-дар» дээр улустары-биле харылзаалыг. Барбас-четпес чери чок, өде-чара кижини дээрзин чон билир. Ооң ачызында читкен чүүлдерни бүрүнү-биле эгиттирген.

Бир хүн ававысты Кара-Сугга чедип кел деп сөс келген. Мал-маган, ажы-төл ап хайгаарап ораар чай чок-даа болза, «Кел дээн кедилиг» чүве дээш чоруткаш, Кара-Сугдан дорт арт ажылдыр Үзүкте чайлаанга безин мунуп алгаш чедип кээр-ге, аалда улус авамны уткуп, аъттың дериг-херекселин сонуургап шаг бооп турар чүве. Эзерниң удурланышка чаактары кып-кызыл будуктуг, чүгениң белдирле-рин мөңгүнөп кылган, дээрбектери угул-залыг, эзенгизин даваа тыва идикке эпиг төгөрүк калбак, төрөпчизи даас кара. Бо үеде аъттың шак ыңдыг херекселин Наа-дым үезинде делгелге-көргүзүлгө азы Тываның чурт шинчилел музейинде турар аъттан көрүп болур.

Езулуг эриг баарлыг ие кижиниң артырып кааны ыдыктыг өнчүзү салгалынга чоргаарал бооп артып каарын көрүп чор бис.

Маадыр-оол АРТАА.
Кызыл хоорай.

«ШЫННЫҢ» почтазындан (Чоннуң үнү – эдилге чок чагаалар)

БИЧЕ СЕТКИЛДИГ

(Сактыышкын)

Аңнаары бир арга-дуржулга, ты-
авынгыр чоруктарның бирээзи-ле
болгай. Баянны часпас адыгжы дээр-ле
чөп. Ону Хемчик-Бажының чону Аңчы-
Кара деп шолалаары чөптүг дээрзин,
кеннээттери Чамырык, Хүргүл, адын ада-
вайн, ойзу адаар болгаш хүндүлээрлер.

Баян Даг-Алтайдан бир өңүү Дуда-
шевитиң белекке берген шактыыр боолуг.
Ол ча-согун, кириш-киргей-биле аңнаар
аргаларлыг, сзэн дээр аът кудуруундан
кылган тыртканы бедик, чавыс хемчээл-
дерге даарай кылгаш, а киргий дээрге
бичии аңнарга: кодан-тоолай, дилги,
киш, тооргу дээш өске-даа аңнарны ту-
дар арга-дыр. Какпаларны, дузактарны
аңның, куштуң оруктарына салып, үлөп
кезири турган. Ол туржук, бажында шиш
демирлиг чыда ышкаш узун чыданы (ок-
таашты) ажыглап турганы анаа эвес.

Бо чоок-кавыдан Баян дег арга-дур-
жулгалыг, тыппасты тып шыдаар аңчылар
каая тыптырыл. Ооң-биле кады аңнап,
эдержи чораан эжи Бышкак дээрзи кан-
дыг болдур. Бышкак алтай кижиге болгай.
Олар кожа-хелбээ Хемчик-Бажының Шаг-
банныг-Кажаа, Доора-Хорум, Караңгы-
Шиви, Улуг-Даш ынаар-ла чурттап, кады
аңнап өскөннери ол-дур ийин.

Баян эң шынчы, ак-сеткилдиг, бөдүүн
болгаш төрөлзирек кижиге-ле болгай, эң-не
кол ылгалы ооң иштиги чаагай сеткили-
биле көстүп турган. Ол бир-ле тоолда дег,
арты ийден айдап, бетин ийден айдап,
аңын-меңин бичиилеп, улуглап тывар.
Ак чемден кылган быштак, ааржы, курут,
эжегейден аңгыда, эң-не чиксенчиг чем
аң ээди турган болгай аан. Ол аң ээдин
аал бүрүзүңгө үлөп берип турганын
дунмазы Энеш, күдээзи Чөгээ чугаалаар
чораан.

Хемчик-Бажының алтай хамы Чүме-
геш безин аңнап чоруптарга, Ары-Хемниң
Дээр-Даш оваазына чедир үдөп каар
турган.

Өрүлүгден, ак-көк дээрден сүлдө
алгаш,

Алгыш-йөрээл кылып келдим.

Аал-чурттан үнгөн аңчыларым

Амыр-дыштыг чоргаар чорзун!

Тайга-таңды чазың шөгөлө

Дарый көрүп чаларазың!

Өршээ, өршээ, тос таңдым

Олча-омактыг чанып келзин

деп, Чүмегеш сымыранып, дүңгүрүн
соктап, алганып, йөрээл кылып турган
дээрзин аңчы Калдар-оол Кашпыктан
дыңнаан мен.

Бичиимде, хавыдак чүктээш, кызыл-
даван хой соондан чүгүрүп чоруур үемде,
Баян дээрзи аңчыны көргөн мен. Ооң си-
реш холдарында дамырлар, арын-бажы-
да дырышкарны чер-черде оңгарланы
бергилзэн Хемчик хемниң хей-хей адыр
кара сугларына дөмейлексээр чордум.

Баян кырган тоолчу боорга, чоокку
аалдарның уруглары үглей бээр бис. Ол
туржук улуг улус безин дыңнакчылар.
Кырган Дыйс (алтай) паш долдур көже
быдаа кылып каар чүве. Ооң тоолдарын
даң аткыже дыңнаар бис. «Бокту-Кириш
болгаш Бора-Шээлейни» ыда бээрге,
Бора-Шээлейниң «Чалым хая эжиң
ажыт, чаңгыс акым ажаап алың» — деп
черлеринге улуг-ла улус Анчымаа, Сочу,
Совет, Ойдуу карааның чаштары чаагын
куду агып турар чүве. «Ам даарта уламчы-
лаар мен, бичии дыштанып удуп алырга,
күш кирер, ажылгыр-даа болур чүве»
— дээр турган. Харын, ооң чугаазы шын
боор. Чүге дээрге кадаң сириеш холдары
ажылгыр турганы чугаажок.

Бир-ле катап Баян аңнап өөренир
күзөлдиг Баавыл (алтай уктуг) оглу
Бараатты эдертип алган. Ол аныак оол
Баянның кылашкырын кайгап каан.
Эртениң-не самнап турган дег, шим-
чениглер (гимнастика) кылыр. Даң чы-
рып олурда-ла аш-чеми белең турар.
«Алтай, сен бээр чемнен, оглум» — дээш,
Калчан-Шилгизин эзертеп, белеткенип
эгелээр. Бараат, Баавыл одаг кырында
чарын, кыры, довуу сөөктерин эскерип
каан. «Олча-омак бар бе, кайда туруп
турарын айтып болур, аш мен дээш кыры

октавас, ол сзэн таңныылың-дыр, а до-
вуу дээрге эң семис аныак аңнар көржүр
боор, ону эки хемдири болза, ажы-төл хей
болгаш чараш аажы-чаңыг болур» —
деп, Баян чугаалап берген. «Аң чеже-даа
таварышса, хей аң адып-боолап болбас
эвеспе».

Бир-ле катап, хүн мурнуу чүктен,
дээрниң кыдыындан көстүп кел-ле, изиг
от чалбыжы дег херелдери-биле дол-
гандыр турар бойдушту чиртип эгелзэн.
Баян биле Баавыл олчалыг болганнар.
Доштарлыг меңги адаанга мүн кыры
хөлбөң үсче ээтти хэзектей кескеш,
хайнып турар бичии пашта мүнче суга
каапкаш, пөш адааның сериин черинге,
доора будуктарга чыдып үрелбези-биле
кааптар турган. Ол тергиин амданныг
хеңмени будуруп турары ол.

Ыраккы ыржым эзимнер, тайгалар
кырының хорум даштыг оюмнарның,
долгандыр үнгөн чавызааш чырааларга
аңнар бо-ла таваржы бээр. Изин истээш,
чүү деп аңнар халчып турарын эндевес-
даа. Баян аъттарының быгыннарын маас,
хүл сзэктөр ызырбазын дээш, чоогунга
кургаг хирээндени азы мал өдзэн буру-
лады ышталдырып каар турган. Чоруурда
албан өжүрер.

Аалыңга кээрге-ле, сонуургактар тоол
дыңнаарынче далажыптарлар. Тоолдун
уланчызын ырлаан дег бадыра бээрге,
ону доктаадыр ужуу чок, чүгө кээшпени
соруул кылган сөөскөн даңазыңа ургаш,
дыштанып эгелзэр үеде, чон мал сугга-
ра бээр аразында, далгыга баг, кеъш
соктады бергенде, дыңнакчылар кылыр
ажылынче чоруптарлар. Кажан тоолчу
тоолун ыда бээрге, шупту шыпшың баар-
лар, эпос тоолдар үстүү оранче үнүп,
алды оранче кирип, ортаа оранче чедип
кээп-тир дээрзи улам солун болгаш, кор-
гунчуг дайзыннар-биле месилдежишкени,
мөгелерниң девип, самнап турарын безин
аянчыды чугаалап төндүрерде, Өскүс-

оолдарның тиилелге-биле ийикпе азы
оюн оя, чирин чире чурттап чоруй барды,
олар-даа куда-доюн дүжүрдү, мен арага-
дары ишпедим дигилеп, доозары мерген
болуп турар.

Аңчы Баян Даг-Алтайнда төрөл-
деринге бо-ла чоруур. Ында даай-авазы
болур Чалбаалайның аалыңга үргүлчү
баар. Ооң аткан аңының ээдин чивзэн
кижи-даа ховар боор. Көже быдаага эът-
тиг хеңмени соктап тургаш, кылып каарга,
амданын чүү дээр.

Баянның бир тоолун кыскалады ыдып
көрейин.

Шыаан ам! Хемчик дээр кайгал, эрес,
тутканыңа дүжүп бербес, адааргакка
аштырып көрбзэн, эът-ханы мөкүлчек-
мөкүлчек, эр хиндиктиг кижиге чурттап
чоруп тур оо!

Бир-ле көрүп турарга, агып чыткан
Хемчик хем сыыгап, кургап эгелзэн мын-
дыг. Хемниң бадып чыдар Көзер даанга
тутсуп чеде бээрге, хемни Амырга-Моос
дуглай чыдып алган, келгеннерни кегжеп
чип, арганнарны ажыр сыырып туруп тур.
Эр-даа чүү боор, чоп кончуг хоранныг хей
боор дээш, Көзер бажынче үне чүгүрткеш,
хожула кара чазын чөлзөштөлдир тырт-
каш: «Ачылыг демир согунум, Амырга-
Моостун бажын, мойнундан чуура дег-
зин» — дээш, часпас көрүжү-биле шыгап
чоруй салыптарга, Амырга-Моостун бажы
одурлуп чаштааш, даштарга чуурлуп,
улуг Оваа бооп-тур.

Хемчик хем муңгаралдыг килеңин,
хая-чалым кызыгларын буза шаап, ка-
дыр-каскакты, эгдилерни эрттир шурап
баткаш, хову-шынааларны, шөлдерни
суггарып, шаттарны чемгерип, чонга
ажыктыг тараа сигенни, ногааны ногаан
торгу-биле каастап каапкан. Хемчиктиң
маадырлыг күчү күжү дээш, хемниң адын
Хемчик деп адаан дээр.

Дыңнап ханмас тоолдарлыг Аңчы-
Караның тоолдары номчукчуларга ном-
чууру-биле артып калган.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну, Тываның
Чогаалчылар эвилелиниң көжигүнү.

СЕТКИЛ-ХӨҢНҮВҮС УЯРАП...

Январ 20-ниң солунунда материал
номчааш, сеткил-хөңнүвүс уярап...

«Шериг хүлээлге эрттирери эр кижиниң
Төрзэн чурт мурнунга ыдыктыг хүлээлге-
деп билип, ажы-төлге суртаал салып
чоруур-ла болгай бис. Ол кончуг шын. Орус
дылды өөрөнмейн-даа чорааш, 1940-1950
чылдарда канчап хүлээлгезин тыва оолдар
эрттирип турганыл. Ынчаарда, ол үеде, 3
чыл чер кырының шерии, а далай шерии 4
чыл турган. Ындыг бужар, бо ышкаш, факт-
барымдаа дыңнаваан бис. Ам чүгө 1 чыл
шериг албан эрттирер чүвени канчап ынчаар
хилинчектээрил. Дыл билбези чылдагаан
эвес болгай. Боттарын база ол кижиниң
орнунга салып, бодаза... Оода бир домак
кожуп шыдаар бе? Сөс-даа адап шыдавас
боор олар. Шак ындыг шериг албанчы-
ларны үндүр хөөглээр херек. Ол бистиң
тыва чоннуң негелдези-дир. Политиктиг
били куду кижилерни чүге ынаар чорудуп
турарыл. Бистиң бо черде шериг албанныг
кижилерниң база буруузу деп санаар бис.

Ынчангаш бистиң дилээвис:

1. Бис тускай национал дылдыг, культу-
ралыг, ёзу-чаңчылдыг республика бис.

2. Шеригни бисти билер регионнарга
эрттирзин.

3. Бисте шериг кезээ база бар.

Черле Чөөн-чүк талазы-биле удур-
тукчу улуска хомудап тур бис. Дилээвис:

1. Шериг талазы-биле буруу кылган ки-
жилерни шыңгы хемчээгеш, биске база
дыңнатсын. 2. Иркутск хоорайда 15 дугаар
эдип казаар колонияда херектиң коргун-
чуун. Ол аът оорлаан Кожиктиң буттарының
тавангайларының сөөктерин чуура шаап
каапкаш, буттарын өрү аскаш, 220 вольт ток-
биле соктурп, кырынче суг кудуп, оон-даа
ыңай хилинчектээн. Ооң ишти-хырын ужул-
гаш, тускай хапта суп каан. кургулдайынче
кипяльникти суккаш, токка соктурарга,
кипяльник иштинге часты берген деп суг...

Мындыг хилинчек кылып турда, ында
удуртукчулар чүнү көрүп турганыл. Олар
база бир демниг болган деп билер апаар,
ол-ла-дыр-ла. Бо талазы-биле бистиң ди-
лээвисти сайгарып көөрүн диледивис.

Тыва иелер бөлүү:

А.Б. КАРА-ООЛ — күш-ажылдың хоо-
чуну, өөредилге шугумунуң тергигини.

А.М. ЭРЕНДЕЙ — ажылчын.

Н.Д. СЕРЕНОТ — чогаалчы.

В.Б. ШЫЫРАП — бухгалтер

С.М. КЫЗЫЛ-ООЛ — ажылчын.

С.С. ХАПЫЛАК — тудугжу, алдарлыг

ажылдакчы.

В.Ө. ДӨМҮР-ООЛ — Россияның,

Тываның алдарлыг башкызы

Р. К. ЧУДААН-ООЛ — өөредилге

шугумунуң тергигини.

С.М. ДАМЧАЙ — өөредилге сайыды.

САНАЛ-ОНАЛЫ ЧҮҮЛДҮГ-ДҮР...

Хоочун «Шын» солунувустун
бо чылгы ийи дугаар үндүрүл-
гезиниң дерткү арнында Вла-
димир Ооржактың «Парлалга
байырлалының соонда бодал-
дар» деп чүүлүн номчааш, ында
ооң көдүрүп турар санал-она-
лын чүүлдүгзүнүп, Чөөн-Хемчик
кожуунуң «Чаа орук» солунуң
редактору В.Н. Монгуштуң кайгам-
чык тура-соруктууң магадаанымны
илереди бижип олурарым бо.

«Чаа орук» солунун кара чааскаан
үндүрүп, ол болгуже кылыр ажылдың
хөйүн, ону чүгө номчааш, билип
алгаш, кайгамчык ажыл-ишчи, тура-
соруктуг кижилер барын билип, удур-
тур-баштаар черлерниң тоомча чогуң
база кайгап олур мен. Тыва улустун
үлөгөр домаа: «Думчукка тулганда,
бызаа сугжу» дзэн ышкаш эвээш-биче
пенсиязын, өөнүң иштиниң ачы-дуза-
зын көрүп, солунуң кижилерге кайы
хире херектиин билип, ону үспейн,
кара чааскаан шыдап үндүрүп турар.
Ол ындыг-дыр. Мен база бодаарымга,
Журналистер эвилелиниң даргазы
орус, тыва ийи дылды эки билер кижиге

ажылдаар болза, ёзулуг-ла шын деп
санаар мен. «Шын» солундан аңгыда,
«Сылдысчыгаш», «Чаа солун» деп со-
лун база бар болгай.

Бодум хуумда солун чокта, черле
хоржок мен. Бир чүве чидирипкен ыш-
каш апаар мен. Номчуттунары меңээ
чем чири-биле дөмей. Шаанда шко-
лага чагыдылга хөй-ле турган ийин:
«Учительская газета», Тываның бүгү со-
луннары, «Техника», «Молодежь» дээш
оон-даа ыңай. Бодум хуумда тыва дыл
чиде бербезин дээш, дыка-ла сагыш
човаар-дыр мен. Каяа-даа чорааш,
дыңнаарга, тыва уруглар чүгө орус
дылга чугаалажыр апарган. Ындыг
болганда, 9 база 11 класстарга экза-
мен кылдыр тыва дылды салыр болза
эки ирги бе? Аттестатта 2-лиг болза,
улаштыр өөренири болдунмас-ла
болгай. Кожавыс хакастарда байдал
шуут өске. Оларның ажы-төлү хамаан-
чок улуг улус боттары безин дылын
шоолуг билбес. Ол дээш улуг назылыг
кижилер дыка хомудаар.

Тыва кижиге дылын билбес болза,
тыва мен дзэн херээ бар бе? Дыл
кижиниң национал чоргааралы ыш-
кажыл. Мен база Владимир Ооржак
ышкаш саналдыг мен.

Алдын-кыс САРЫГЛАР
хоочун башкы.

ЧОННУҢ СОЦИАЛ АМЫДЫРАЛЫ-БИЛЕ ТУДУШ

Кожуунуң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө эргелелиниң 75 чыл оюнга тураскааткан байырлыг хемчегге социал адырга аңгы-аңгы чылдарда ажилдап чораан хоочуннарны чалап, кожуун чагыргазының Өөрүп четтиришкин бижиктерин ты-выскан.

Кожуунуң социал хандырылга адырынга ажилдап чораан хоочуннары Мария Дамчай, Клара Төгүс-оол, Елизавета Шалган, Галина Сундуй, Галина Дугур-Серен, Нина Кара-оол, Инга Хертек болгаш өскелер-даа 90 чылдарда кончуг берге үеде социал адырга ажилдап

чораан үелерин сактып чугаалааннар.

Кожуун чагыргазының даргазы Радислав Наважап база кожуунда аңгы-аңгы эргелелдерниң удуртукчулары күш-ажыл эргелелиниң даргазы Чойганмаа Даваага, ажилдакчыларына чылыг-чымчак байыр чедиришкинин чугаалап, белек-селзэн сөңнзэннер. Амгы үеде эргелелде ажилдап турар ажилдакчыларга Тываның Дээди Хуралының, кожуун Баштыңының, кожуун чагыргазының Хүндүлел бижиктерин ты-выскан.

«Улуг-Хем» солундан.

ТАР-НЫҢ
100 ЧЫЛЫНГА

ЧИП ЧОРААН ЧИҢГЕ-ТАРААМ

(Амыдыралдан чугаа)

(Уланчызы.

Эгези №№ 4, 5, 6 "Шында")

Ачам өөнге бир-ле чүвени таарыш-тыр бодап алган чоруур турган. Бир хүн ачам арыг кирип чорааш, чанып келирде, улуг, биче хымыш шүүрлерни ээлгир чаш талдардан аргып эккелген болду. Ам тарааны шаараш пөске сыскавас бо шүүрнү хымыш дег кылдыр ажыглаарын биске чугаалап олурган. А ол ышкаш сүт шүүрээр бичи шүүрнү чаш талдан база кылып эккелгенин, ачам көргөш, амырап турган.

Тыва Арат Республика Совет Эвилелинге каттыжып, фашисттер Германияны тиилээниң соонда, орус чон Тывага кээп турда, тывалар хлебти база быжырып чип эгелзэн. Улаштыр Тывага колхозтар тургустунуп турган. Авам, ачам Иймеге Ленин аттыг колхозка кирген. Орта тарааны тракторлар-биле тарааш, ажаап алырда, комбайнны ажыглаар апарган. Чинге-тарааны комбайн кезип каарга, богу хөй боорун авам эскерген болду. Колхозтан алган тараазының бо-гун ол аштап ап, соктап чип турган. Мен база оң тараазын соктажып чип алгаш, Чөөн-Хемчик кожуунуң Чадаана хоорайда №1 ортумак школазынче өөренип чоруй барган мен. Аңаа мен интернатка күрүнениң долу хандырылганын турган мен. Чеми, идик-хеви, удуур-чыдар чери болгаш чунар-бажыңнадыры халас турган.

Дайын сөөлүндө Чадаана хоорайга соңгаартан кээп турган орус чоннуң «черт-мат деп багай сөстөрүн дыңнап турзумза-даа, орус дылды билири ам чу-гула кылдыр бодаан мен. Школага мени орустап бижир, чугаалаарын өөредип каан турган.

Ам бодаарымга, ол школага интернат чок болза, мен өөренип шыдавас турган ийик мен. Чүге дээрге Ийме биле Чадаана аразы 50 км турган. Ол аразына кижик кылаштап өөренип шыдавас болгай.

Интернаттың столоваязынга бисти орус чоннуң чеми-биле чөмгөрип турган. Ынчалза-даа чинге-тараа кашаны сонуургап чип болгаш ак быдааны ижер мен. Интернатка үр туруп, чанмайн барганымда, кижиниң чип өскөн чинге-тараазын сакты бээр чораан. А кажан авам сугга келгенимде, соктаан чинге-тарааны аякка өрөмөлөп чиирге, чаагай амданнын канчаар ону! Авам мени улуг-хүнде чедип кээр боор дээш, тараа-зын соктааш, хапка уруп алган олурар

болгай. Кыжын интернаттан үр чанмайн барганымда, авам тараазына өрөмө холааш, улустан менче чоргузуптарга, мен ону алгаш, интернатка өөрүм-биле хөөрежип, чип олургулаар бис.

Чадаананың №1 ортумак школазын чүгээр өөренип дооскан мен. Мээң со-нуургап турган эртемим математика болган. Оон мени Саратовтуң орук-тудуг институтунуң орук факультетинче бир-ле кижик сүмөлөп, өөрөн чө дээш, кирип каан. Мен-даа, авам, ачам-даа орук дугайын кайыын билер бис. Ол үеде эртемче чүткүлдүг кымның оглу Совет Эвилелиниң бир хоорайына өөренип болдур, ол аас-кежик деп мээң авам, ачам база билгеш, мени деткип чорудуп-каны ол.

Саратовтуң орук-тудуг институтунуң студентилер чурттаар чериниң бир өрээлинге, Украина чурттуг Беляковский дээр оол-биле чурттап турган мен. Сентябрь эгезинде өөренип турумда, өрээлимге ол оол: «Сен чоп орук факультетинче кирип алган сен, чайын изигде ховуларга шокар ыяш тудуп алгаш, канчап ажилдаар сен, багай факультетче кирип алган-дыр сен, Ондар?» — деп ор. Мен аңаа харыы бербээн мен.

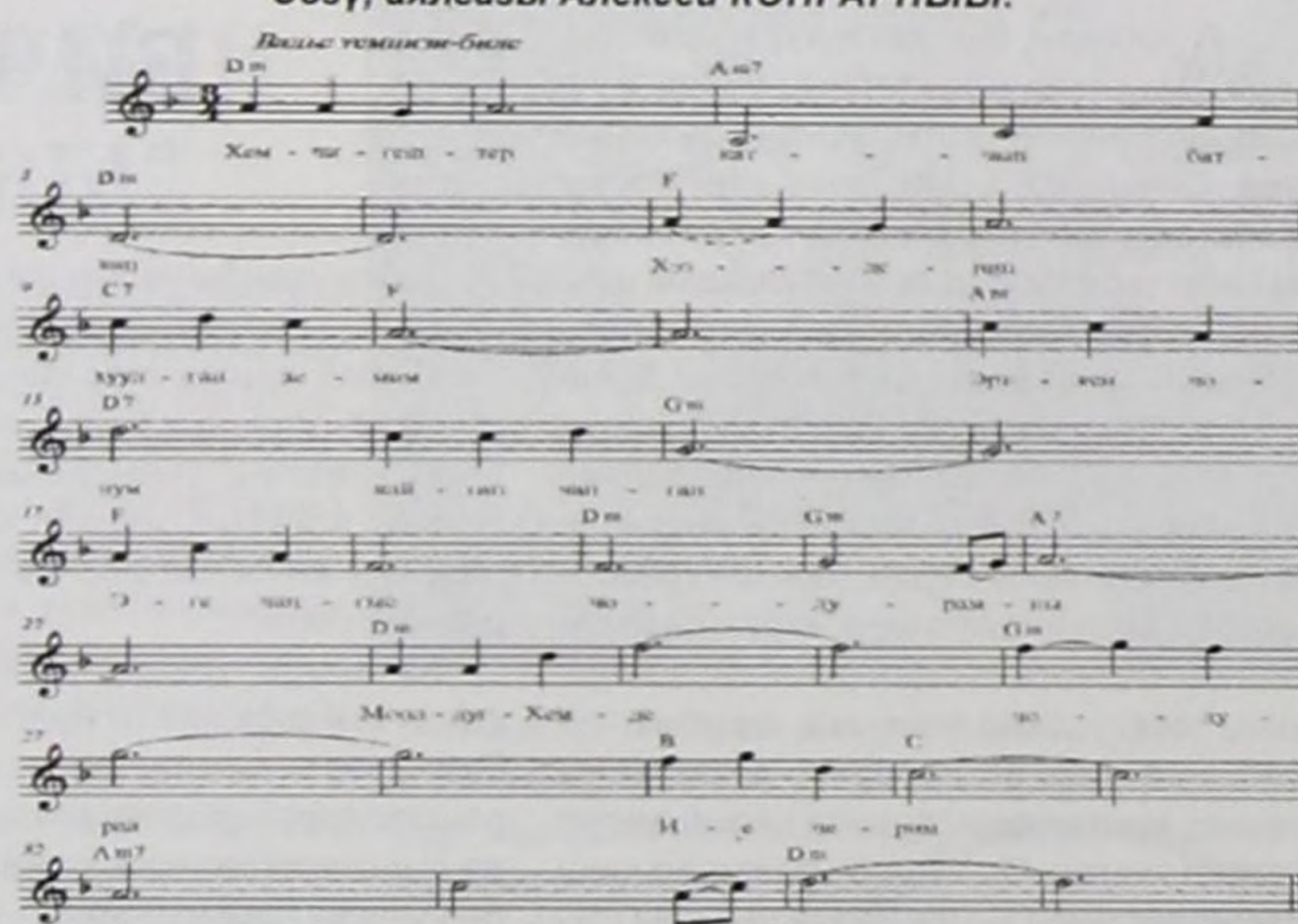
Сентябрь ортан үезинде меңээ посылка келген. Ону ажыдып көөрүмге: улуг пөс хапта соктаан чинге-тараа, баскан быштак, өрөмө, саржап бар болду. Лекцияларны дооскаш, өрээлге келгеш, авам, ачамның чоруткан чинге-тараазын аякка ургаш, өрөмөлөп чип ор мен он. А Беляковский база меңээ удур столда олуруп алган чөмненип ора, менче үр-ле көрүп, боданып орган ышкаш болган. Пшенону канчап ынчаар чип кижик боор деп бодап олурган дег. Оон ол бир, ийи хонуп чорда, менден: «Канчап тур сен, иштиң аарбайн тур бе?» — деп айтырды. Мен: «Чок» — дээн мен.

Бир хүн өрээливишке чөмненип тур-гаш, Беляковскийниң стаканын ап алгаш, тарааны эвээшти өрөмөлзөш: «Бо бистиң национал чөмивис, соктаан чинге-тараа-дыр, чип көрөм, багай звес чөм» — дээш, холунга тутсуп бердим. Ол кийырадыр дайнал, амдананып чип оргаш, дооза чип алгаш, ыды чидип, мээң-биле чугаа-лашпайн: «Иштим аары бээр ирги бе?» — деп бодай бергензиг болду. Ынчалза-даа четтиргенин меңээ илереткеш, тарааны чиирде хөй дайнар-дыр, дишке берге болур болгай аан» — деп караанын чугаалап ор. Оон мен: «Бисте тараа чип чораан кижилерниң дижи бүдүн, ак, узун

Бора-Шойда, борбак чаңгыс чодурааның салбак чеми дег, кара чаштан өөренип, ойнап өзүп келген чаңгысклассчыларымга, эш-өөрүмге ту-раскааттым.

МООЛДУГ-ХЕМДЕ ЧОДУРАА

Сөзү, аялгасы Алексей КОНГАРНЫЙ.

Алаак, дазыр аразында
Аккыр салбак сыргаларым.
Четчип быжып, кадын өргзэн
Черим каазы чодураамны.

Моолдуг-Хемде чодураа
Амзап ханмас авам чеми.

Бойдузумнуң чаяп кааны
Борбак каттыг ыдыкшылым.
Холум тейлеп, чажыын чашкан
Ховар чимис чодураамны.

Моолдуг-Хемде чодураа
Мээң ынак боодал чечээм.

каш, аңаа уруп каар, хөй тараа шыгжаар склад бар звес.

назылап турар болгай» — дидим.

Мен оон ийи хонганда «Иштиң аарып тур бе?» — деп айтырган мен. Ол база-ла: «Чок» — деп хүлүмзүрүп, меңээ чугаалап тур.

Улаштыр мен аңаа: «Бо чип турар чинге-тараавыс чииринге амданныг кылдыр, сугга ылбырарташ, хооруп, арыглап соктап каан чөм болур. Ону чиген кижилер белең аштавас, кижилерниң иштин эмнээр, күш бээр болгай» — деп утказын тайылбырлап тур мен. Ам-на кожом би-лип ап турган боор...

Беляковский чинге-тарааны чип өө-ри берген. Мен өрээлге кады чөмненип, тарааны шайга-даа, өрөмөлөп-даа чии-римге мени көрүп тургаш, билип алган.

Мен ол институтка ийи ай өөрөнгөш, өөрөнмөс деп шиитпирлээш, оон үнүп алгаш, чанар деп белеткени берген мен. Ол тургаш: «Кайнаар чанарың ол, Ондар?» — диди.

Мен: «Чинге-тараазы черде чалгып чыдар, мал-маганы чер санай алгыр-жы бээр, бойдус-биле хинни тудуш, Тываларның чурту, Азия диптиң төвү Кызылче ужуп чанарым ол» — деп тур мен. Ол: «Адыр мана, ам тарааң бар бе, чиили?» — диди.

«Ам менде тараа төнгөн, Беляковский. Бир звес ону чиксээр болзуңза, Тыва Республикага баргаш, хүндүлзечел чону-биле таныжып алгаш, чип боор сен, сеңээ тавак долдур салып бээр улус» — деп кагдым. Беляковский байырлажып, мени үдөп каан.

Оон мен Кызыл хоорайга келгеш, башкы институтунуң физика-математика факультетин ийи чыл өөрөнгөш, башкы дипломун алганымда, хуваалда езугаар мени Чырыдышкын яамызы Барыин-Хемчик кожуунуң Аяңгаты 7 чыл школазынга математика башкылап ажилдаар дужаалды берген. Сес айның ортан үезинде Аяңгаты школазынга чөдө бергеш, ажилдап эгелзэн мен. Аңаа эге класс башкызы турган Салбак-Кара Экер-ооловна Куулар-биле таныжып, чугаалажып турган мен. Оң чурту Сүт-Хөлдүн Бора-Тайга сууру болду. Ол меңээ чугаазында: «Сүт-Хөлдүн чону мал-маган азыраарындан аңгыда, тараалаң чер бол-дур ийин. Ачазы Экер-оол Сандаңович Куулар тараажы турган. Чазын ол оол-дары-биле хөй черни суггарып алгаш, аңаа кандыг-даа тарааны аъттар болгаш шарылар ажыглап тарып алыр. Күзүн ону ажаап алгаш, ачам Чодураалыг-Арыгда кыштаавыска эккелгеш, уургайлар кас-

Ынчан Сүт-Хөл чону тараа тарыыр, эрес-кежээ турган. Тарааны тарыырда, албан суггарып алыр, Ак суун кайыже-даа аксып, ажыглап турганындан Сүт-Хөл тараалаң чер деп ады алгып, чылдан чыл-че тараа дүжүдү багай болбас апарган.

Бистиң өөвүстүң кижилериниң ол чиир тараазы чинге-тараа болгай. Бис ону авам хооруп бээр, соктап чип өскөн бис. Ол үеде тараажы кижик мал-маганы база азыраар турган. Ажаап алган тараазының саваңын, тараазының кудуруун кайнаар чарыгдаар боор. Ынчангаш мен угбам суглар-биле тараа ажылын шоолуг кыл-байн, инек, хой кадарып, инек саарына, дааранырынга авам мени өөредип турган.

Күзүн тараа ажаалдазы доостуру билек, кожазында тараа тарывас, кызаа хемнин кижилери тараа дилеп, ачам-ны айтырып келир. Оларның савала-рын тараа-биле долдурга, чандырап чаңчылдыг апарган.

(Уланчылыг)

Алдын-оол ОНДАР,
башкы, чогаалчы.
Кызыл хоорай.

(Уланчызы.

Эгези №№ 4, 5, 6 "Шында")

Тээгиге фельдшер болуп ажилдап турган ол орус уруг, Груздева Тамара Таяжыгашты төрзэн хоорайы Саратовче алгаш барган. Ол дугайында чаксы тарылга соонда Слобода чорааш билип алган мен.

Эгезинде мен аңаа таарзынмадым — «Канчап чүнү-даа айтырбайн, баш удур чугаалабайн, алгаш барганы ол?» А өске талазында, «Өскүс өзерииниң орнунга төрзэн эвес-даа болза, авалыг болуру эки-ле ыйнаан харын» деп бодап мени оожуктуруп кагды.

Ооң соонда кандыг-даа харылзаа чок турдувус. Чаа Чылда, Май 1-де байыр чедиришкенини алган мен. Аар күш-ажылга, амыдыралдың аап-саап ажил-херектериниң аразына үргүлчү бир-ле чүүл харылаары болдунмас. Таяжыгаш дугайында чоорту утупкан ышкыш-дыр мен.

Ажил-иш, хүн бүрүнүн чымыжы бистерни базып кээр. Бистер көдээ черниң чурттакчылары ышкыш бис! Кыжын трактор-биле ыяш, сизген сөөртүр, чазын, күзүн — тараа чажар болгаш ажаар ажилдар, чайын сизген кезикчилерин удуртуп ажил. Хову бригадири Сидоров Нюкас аарый бээрге, ооң орнунга мени бригадирледип кагды. Ол үеде тойон⁵ апарган чоруп турдум.

Партия райкому каадырлар белет-кээр техникумче чорудупкан. Эгезинде өөредилгеден шагда-ла ырай берген болгаш, бергедежип турдум. Чаңгыс мен-даа эвес, хөй-ле кижилер күш-ажылдан угаан ажилыңче арай деп-ле шилчип турдулар. Ооң кадында кадайлары, ажи-төлү, ажил-ижи оларны үргүлчү төрзэн черинче тыртып турду. Ынчалза-даа шупту-ла кызымаккай эки өөренип турдувус. Хөй чүүлдерни билип, хөй-хөй эш-өөрлүг-даа апардывус. Чагырга даргазы Дарья Давыдовна-биле бир-ле дугаарында аңаа, техникумга таныжып алдывус, ооң соонда көдээ ажил-агый академиязынга кады өөренип турдувус. Оон эгелеп улуг өңүктөр апарган бис. Якутска Дарья-биле душ бооп ужуражып келдивис. Ол мени салбайн, суг-от өттүр эрттирип, бо черни ээлээр арга бергени ол... — дээш, Миисэ чылбай апарган шайын иже каапты.

Төнүүттөгө салбыр эргелекчилеп тургаш, көдээ ажил-агый академиязынче бот-өөредилге-биле кирип алдым. Ажылымга, өг-бүлөмгө бергедээшкенин турза-даа, курстан курсче «кудурук» чок шилчип чоруп ордум.

Сактырымга, беш дугаар курсче шилчип тура, шылгалдалар соонда болган чүве боор. Лена хемниң ынды талазында төрзэн черимче чанар дээш машина кыйгыртып алдым. Суурум чурттакчыларынга ап алган база бодумнуң аап-саап чүвөлөрүмни болгаш номнарымны борбактай чыып шарып алгаш, судно-трамвайга кирип келдим.

Чүгүмнү салып, олут тып алгаш, палубаже үнүп келдим. Палубаның ужунда чайгы өңгүр тоннуг шилгедек херээжен кижиге тур. Сандайга олуруп алгаш, ортулукчугаштарда чаа ногаан хевин кеткен үнүштерни, хем аксындан бээр чүк сөөрткен хемелерни, кывар материалдар чүдүргөн танкерлерни көрүп ор мен. Удуртукчу кижиниң бажында чүгле мал чеми, кывар-чаар материалдар, техникага кезектер, хем оруу-биле үезинде эккээрлер ирги бе деп бодамдар...

Шак-ла ынчаар боданып олурумда, палубага турган херээжен кижиге хенертен айтыра-дыр:

— Буруулуг болдум! Бэстэхан Слободаже автобус халып турар бе?

— Чөгөнчиг. Бэстэх автобустары ынаар шагда-ла халывастаан.

— Шаанда Магандан самолет ужул турган. Аэропорт хагдыган деп чугааладылар. Слободаже канчаар чоруп болурул?

— Хуу машиналар чоруп турган чүве.

— Бэстэхка ооң мурнунда каян-даа чорбаан-дыр мен. Хуу автобустарның доктаамын меңээ айтып бээр силер бе?

— Якуттап шуут чугаалавас силер бе?

— Мени буруудатпайн көрүңер. Чугаалаарга чогум билер мен. Дыл харын ээлбейн баар-дыр. Бичии чылдарымдан эгелээш, төрзэн дылымга чугаалабайн чораан мен... Ой! Силер? Миша акый эвес силер бе?!...

— Мэхэйил Борокуоппайабыс!...

— Силер мени сагынмас-тыр силер бе?

Мен, мен — Тая-дыр мен...

— Ханник Таанья? Кандыг Тая?

— Тая... Артемьева... Тээгиден...

Мурнумда турар херээжен кижини элдепсинип кайгадым. Тээгиден сал-биле мээң чанымга бадып келген, бажының дүктеринден гексохлоран чытталып турган, аңчы ыттардан корткан койгунчугаш дег, көрүп алгаш турган бичии уруг болгаш шак бо бышкан, эът-ханы четчи берген, чоргаар база чараш херээжен кижиге мээң бажымга сыңып чадап тур. Ооң бичии сыгыр, улуг көк карактары база эргим

Мөңгө ынакшыл дугайында тоожу

эриннериниң оң талакы азында бичии меңгичеги ол бүгү мээң мурнумда — Тая Артемьева дээрзин херечилеп турду.

— Таяжыгаш! Гексохлоранның чашчыгаш!...

— Миша! Миша! Төрзөн чүвем! Мен тып алдым! Тып алдым!

Ол мээң мойнумдан куспактаныпкан, арны-бажымын ошкап-чыттап эгелзэн. Кыс кижиниң чараш ээлгир эмиг-төжү мээң херээмде дээй берген. Мен ооң чиңге, шимченгир белинден куспактап алган тур мен.

Сүт-биле-даа, гексорал-биле-даа, чаш уруг-биле-даа чытталбады. Чок! Чүгле эр кижиниң бажын дээскиндирип кээр херээжен чыт...

— Толя, үе орайтаан-дыр. Удуулу че. Эртең ажил-ла хөй. Силерниң база ажылыңар хөй болур. Хөөрежир үе бар.

Ол бодунуң өрзелинче кире берди. Ында бир-ле чүве дилеп тур. Ооң соонда өрзелинден үнүп келгеш, меңээ үш кылын кыдырааш сунду.

— Хостуг үе тыптып келзе, мону номчуп көрөм.

— Удуй бердивис...

Кежээ бүгү-ле ажил-херектер доозулган соонда келгеш, ол кыдырааштарны ажып көрүп эгеледим. Бирги кыдыраашта бичии өөреникчиниң холунуң үжүү-биле ыргак-дагыр кылдыр бижип каан: БО ХҮН ДЕМДЕГЛЕЛИ 5-КИ КЛАССТЫҢ ӨӨРЕНИКЧИЗИ АРТЕМЬЕВА ТАНЯГА ХАМААРЖЫР база ол сестерниң соонда мындыг немелде бар: ӨСКЕ КИЖИГЕ НОМЧУУРУ, КОРГУНЧУГ ӨЛҮМ ДЕГ, ХОРУГЛУГ!

АРТЕМЬЕВА ТАНЫНЫҢ ХҮН ДЕМДЕГЛЕЛИ

... Мени оор деп буруудадып турлар!!! Мен ооржу эвес мен. ӨЛҮМ СЮНДЭЭ-РЕ! Бо бүгүдөгө Анька буруулуг. Акым Миша меңээ күзүн он беш акша бергеш, «демир-үжүк, кыдырааштар садып ал» деп чугаалаан. Үш акшага кыдырааштар, демир-үжүк база чаңгыс шоколад садып алган мен. Он ийи акшаны шыгжап алдым. Октябрь дыштанылгасында Анька чорурда, бодунуң төрөлдеринге белектер садып алыры-биле ол акшамны чээп алган. А ооң соонда үр-ле эгидип бербейн турду, чүгле дүүн бергени ол. Дүүн Таисия Николаевнаның акшазы чиде берген дээш, бүгү интернатка үжээшкени болган. Аньканың берген акшазын көрүп кааш, акшаны Артемьева оорлаан-дыр дижи берген.

...Авай! Сен чогуңда дыка берге-дир! Мени мында куду көрүп турлар!... Таисия Николаевна мени эттеп, «Чугаала, буруун билин!» бел турду. Мен оорлаваан мен. Шупту чүвеге Анька буруулуг. «Артемьевага мен акша бербээн мен» деп ол чугаалап турар. Шагда черинге аппарып чорду. Мен дөмей-ле оорлаваан мен!...

... Миша акым чедип келди. Ол бүгүнү

билип кааш, Таисия Николашкага аажок хорадаан. Кады шагдаа черинге чордувус. «Сээң буруун чок» деп меңээ чугааладылар. Ынчалза-даа дөмей-ле дыка багай-дыр!...

...Удавас өөредилге чылы төнөр. Чүгле беш демдектерге доозуп шыдавас хире мен. Алгебрада дөрт бар.

...Орус авам чедип келди. Интернаттан мени бодунче ал алыр мен деп чугаалады. Хөй-ле черге бардывус, хөй-ле саазыннарга ат салып турдувус...

...Ийи кыдырааштарны ол элзэн өзүп келгеш, долдурган болду. Кайызы-даа орус дылда бижиттинген. Эгезинде, бичии уруг дег, хүн бүрүзүндө чүү болганын, чүнү кылганын демдегледип бижип турган. Ооң соонда чаа медээлер-биле долдуруп эгелзэн.

...Педучилище доозуп тур мен. Бо чылын өскөн-төрзөн Якутиядан авам-биле чорутка-ла, чеди чыл болдум.

Дүнелерде мээң төрзөн дагларым, хем эринде хадыңнар, хемге көгөрти эштип алгаш, хүн херелинге иззэн элзегинге аңдааштанып, дөгеленип чыткылаар эриктерим дүжеттинер-дир...

...Ада-иемни шал-бул сактыр-дыр мен. Мээң сагыжымда авамның ырлаары, хемге чоруп олурары, сугнуң чаштанчылары база хаттың даагы артып калган... Ачамны адыг ойнап каапкан, а авам божуп чыда чок апарган. Шак ынчаар мен кара чааскаан артып калган мен. Соңгу чүкте авамның төрели бар деп меңээ чугаалап турганнар, база мээң интернатчы акым Миша бар...

...Бистер орус авам-биле чай санында авамның өскүстөр бажыңга кады өскөн угбазы деп адаары Глаша сугга Сочиге дыштаныр-дыр бис. Глаша угбай аажок эки, кижизиг. Ында далай бар. Чаражы аажок, ынчалза-даа сагыжым чуртумче тыртылар-дыр. Училище соонда төрзөн черимче чоруксап тур мен деп авамга чугааладым. Ол чүнү-даа ыттавайн, ыглай берди. Сөөлгү үеде ол бо-ла аарый бээр апарган. Саратов чоогунда иелзэн чурттап тур бис, мээң училищемге чедир бир шак чоруур. Авам уруглар санаториясында эмчи сестразы болуп ажилдап тур, а мен санаторийниң чагыргазының бажыңында аштакчылап, немелде акша ажилдап ап тур мен...

...Бөгүн училищениң доозукчуларынга хостуг олуттар даңзызын азыпты. Якутияже чок. Сахалин бар база пединститутче бир хостуг олут бар. Ам арта физика, мээң күзелим, ынчалза-даа ынаар чүгле беш демдектерлиг доозукчуларны хүлээп алыр, а мен ийи дөрттерлиг болгай мен. Ол дээрге логика биле күш-культураның методикасында. Логика шылгалдазы ду-жаар мурнунда аарыг авамның чанынга ора хонган мен, а күш-культура башкызы эгезинден эгелеп меңээ хөңнү чок турган. Авам аарып тур...

ПЕДИНИСТИТУТ СТУДЕНТИЗИ МЕНИ

Кызыл диплом алдым, ынчангаш пединститутче хостуг олутту меңээ берди. Авам база аажок өөрзэн. Баш удур болган үлээшкени өзугаар мен КазССР-ниң Дзержинск хоорайже чорур турган мен. Эштерим Айгуль биле Канат мени ынаар көгүдүпкенин. Пединститутче өөренип олут бээрге, ол чокта-ла хөй сөс чок Канат ам мырыңай кара булуттан артык хөлүе берген чоруп тур...

...Пединститутта өөрени бердим. Берге болур боор дээш аажок коргуп турдум, харын-даа «Сопромат» биле студентилерниң эң-не коргары «ММТ» (машина механигиниң теориясы) деп предметтерге безин оларның тывызыксы дээш ынакшып болур-дур...

...Чүүден ындыг болган ийик, мен хенертен эки адыгы апардым. Эш-өөрүм-биле кара болап тургаш, часпайн аткаш, тиелекчи болдум. Ол дугайында шуут

уткан турдум. Институт спартакиадазы эгелей бергенде, мени часпас адыгы деп сактып келгендер. Пистолеттен безин адарым эки болду. Ташкент Универсиадазынга ийи дугаар чер алдым, ынчангаш спорт мастеринге кандидат болдум... Аңаа бодумнуң чаңгыс чер-чурттугларым якуттарны көрдүм. Аажок өөрүдүм, ынчалза-даа оларга чедип, чугаалажырындан ыяттым. Бодаарымга, төрзөн дылым шуут-ла утупкан хевирлиг мен, орустап боданыр апарган-дыр мен, орус сестерни төрзөн дылымче очулдуурарын кызыткаш, якут сестерни арай деп-ле сактып кээр-дир мен...

...Авам чок апарды. Мен маргылдаага киржип чоруй барганымда. Баш удур эмненип алзын дээш, чазын эмчиге чыттырып каан бис. Ол аажок сергек чугаалап турду: «Сен чорувут. Мен ажырбас мен». Кежээ удуур дээш чыдып алган — эртен турбаан, оожум, билдинмес кылдыр чоруй барган. Кээргенчиг авам. Ол менден чүгле он ийи — он үш хар-ла улуг. Дайын чылдарында хензиг чаш тургаш бүдүн өскүс артып калган. Уруглар бажыңга өскөн. Чеди чыл школазын дооскаш, эмчи училищезинче өөренип кирип алгаш, доозуп тура хуваалда аайы-биле Соңгу чүкче чоруй барганы ол. Кээргенчиг-ле авамны! Күш-шыдал чок бичии херээжен кижиге кайгамчык-ла чылыг, эки сеткилдиг чораан. Бодунуң каш шалыңындан мээң адымче эвээш-бичени шилчидип турганын бодаарга, институт доозарымга чедир чурттавазын ол билип турган хире...

...Авамны ажаап кааптарга, меңээ аажок муңгаранчыг болгаш чааскаанзыргай апарган. Чырык чер кырында кара-ла чааскаан-дыр мен!... Ынаар ырак чер-чуртта Миша акым бар. Ол мени сактыр ирги бе?...

...Институтту доозуптур. Авам чокта үр манаан диплом безин өөрүнчүг эвестир. Саратов облазының ховуда казахтар болгаш орустар чурттап турар бир аулга барып ажилдаары-биле чорутту. Мээң өөреникчилеримни чүгле чүгүрүк аъттар болгаш хойлар сонуградыр дээрзи бирги кичээлдерден-не билдингир апарды...

...Школадан ырак эвесте, чааскаан чурттап турар, ашаа болгаш ийи огу дайынга өлүрткен, хөй чугаа-сөс чок чаңгыс шугаганының бажыңында тур мен. Маня кырган ийи өшкүлүг. Оларның суду биске четчир. Кырган боду үргүлчү бир болза огородта, бир болза кажаада турар. Кежээлерде ол аржылыдар, уктар аргыыр. Мен база аргыттынып өөренип алдым. Школа, бажың, огород, кежээлерде чүн ээрер — көдээ черде башкы кижиниң чуртталгазы бо-ла-дыр. Бичии ижи алган «тажылар» каш катап келдилер-даа, а Маня кырган оларны от кыскажы-биле ойладыпкан.

...Маня кырган чок апарды. Огородка-ла ажилдап тура. Кожазы кый дептерге, Маня кырган ковайып келген дораан-на, чүрзэн туттунгаш, кээп дүшкен.

Мен ол үеде школага шылгалдаларга турган мен. Кожаларымыс оолдары меңээ чүгүржүп келдилер...

...Меңээ бергежи аажок! Маня кырган-биле бистер аажок чоок апарган турган бис...

Шитипирлеттинген! Керээ өзугаар үш чыл эрте берди, мында мени кым-даа, чүү-даа тутпас — төрзөн чуртумче чоруур мен!...

...Бурган бар хевирлиг!

Якутска ужул чедип келдим. Мен ону көңүс өске, тоолчургу хоорай деп бодап чораан мен. А ол доозун-довурактыг, хирлиг, чамдыг берген бажыңнарлыг, оңул-чиңгил хоорайжыгаш болду. А кижилер база каржы, дошкун. Слободаже канчаар чедип алырын арай деп-ле тодарадып алгаш, суг оруу-биле судно-трамвайга өске эрикче углаптым. Мурнумда хемниң делгемнери чаптылган. Лена дээрге Волга эвес-дир, бодуну-биле бир янзы чараш. Палубага үр-ле турдум, чашкы шаамда көрүп өскөн черлеримни сактып, бодап, база катап көрүп чоруурум черлер-биле деңнеп турдум.

(Уланчылыг)

Василий Васильев-ХАРЫСХАЛ.

Сайлыкмаа КОМБУ очулдурган.

⁵ Тойон (як.) — улуг дужаалдыг кижиге.

Чарлал — Реклама

0+ ДУХОВОЙ ОРКЕСТР ПРАВИТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. Т.Д. ДУЛУША

ПРИГЛАШАЕТ НА ПРЕМЬЕРУ ЛЕДОВОГО КОНЦЕРТА
ПОСВЯЩЕННОГО 100-ЛЕТИЮ ТНР И ГОДУ ГРАЖДАНСКОГО ИНИЦИАТИВ

"МУЗЫКА НА ЛЬДУ"

100 ТНР

ДУХОВОЙ ОРКЕСТР ПРАВИТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. Т.Д. ДУЛУША

ТУВАН ВИНД

ДУХОВОЙ ОРКЕСТР ПРАВИТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. Т.Д. ДУЛУША

ТУВАН ВИНД

СУВЕДЕЙ

ВСЯ ИНФОРМАЦИЯ:
TUVABAND.RU
VK.COM/TUVABAND

ЦЕНА 250 РУБЛЕЙ

ОНЛАЙН ПРОДАЖА БИЛЕТОВ НА ТРАНСЛЯЦИЮ
НА TUVABAND.RU

4 ФЕВРАЛЯ
НАЧАЛО В 21:30 UTC +7

УСК "СУВЕДЕЙ"
Федерация хоккея по Республике Тыва
ПРОВОДИТ НАБОР
детей с 4 лет и старше

СЕКЦИЯ ХОККЕЯ С ШАЙБОЙ

8-913-172-1488
Тренер
Олег Михайлович

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гр. Российской Федерации Чечен Мergen Ротимировича о предоставлении земельного участка из земель сельскохозяйственного назначения на праве аренды, сельскохозяйственное использование, общей площадью 250000,0+-4375 кв.м., кадастровым № 17:11:1301001:355, расположенного по адресу:

Российская Федерация, Республики Тыва, Тоджинский район, местечко «Бидилиг», участок «Чинге-Адыр».

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Администрация Тоджинского района Республики Тыва.

В честь празднования "ШАГАА-2021"
ИД "Тывамедиагрупп" объявляет розыгрыш. Закажи сувенирную продукцию и выиграй ценные призы, главный приз **живой БАРАН.**

*РОЗЫГРЫШ ПРОВОДИТСЯ С 12.01.20Г. ПО 08.02.21Г. ПОДРОБНОСТИ ПО АДРЕСУ: Г. КЫЗЫЛ, УЛ. КРАСНОАРМЕЙСКАЯ Д.100, КАБ. 309, ТЕЛ.: 8(39422)2-18-10, 3-39-45

Утерянный аттестат о полном среднем образовании серии А № 3571245, выданный в 2009 г. Каа-Хемского района Сарыг-Сепской средней школы на имя Иргит Монгун-оол Байыр-ооловича, считать недействительным.

Утерянный диплом о среднем профессиональном образовании выданный в 2014 году Тоджинском районе Тоора-Хемском профессиональном училище на имя Иргит Монгун-оол Байыр-ооловича, считать недействительным.

Утерянный аттестат об основном общем образовании серии № 01718001193893, выданный от 19 июня 2019 года школы № 2 города Кызыла Республики Тыва на имя Шагаачы Миланы Эдуардовны, считать недействительным.

Утерянный аттестат о полном среднем образовании № 020855, выданный 2009 года школы № 9 города Кызыла Республики Тыва на имя Оюн Юлии Аясовны, считать недействительным.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
В.А. ПЕТРОВ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-01-35, 2-18-10
Менеджер: И.А. Ондар. каб. 309
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак — 2-17-94
Корректор: А.А. Лагбы — 2-17-94
Чагаалар килдизи: Ч.Н. Мачык

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш эске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер (среда, суббота).

Номерни парлаггаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА "ШЫН"
СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
480 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1161 рубль.
Тел.: 2-01-35

солуннун сайтызы:

//shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 5074 кезек